

HƏYATI, ELMİ VƏ PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ HAQQINDA QISA OÇERK

Fərman Hüsən oğlu Zeynalov (Fərman Hüsənoğlu) 29 yanvar 1944-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Cəbrayıl rayonunun Həsənqaydı kəndində kolxozçu ailəsində anadan olmuşdur. O, Hacılı yeddiillik və Şükürbəyli kənd orta məktəbini bitirdikdən sonra, 1961-ci ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun Qərbi Avropa dilləri fakültəsinin ingilis dili şöbəsinə daxil olub (Hazırkı Azərbaycan Dillər Universiteti). Fərman müəllim yeddiillik və orta məktəbdə oxuduğu illəri belə xatırladır. *“Doğulduğum kənddə məktəb olmadığından mən və mənim yaşlılarım kəndimizdən üç kilometr aralıda, uzaqda olan Hacılı kəndinə getməli olurduq. Yaz və payız aylarında məktəbə getdiyimiz yol dərəli-təpəli olsa da, rahat olurdu, lakin qışda və yağışlı günlərdə məktəbə getmək çətinlik törətsə də, çox dərslər buraxmırdıq. Hacılı yeddiillik məktəbini bitirdikdən sonra, biz təhsilimizi davam etdirmək üçün kənddən on bir kilometr aralıda, ya Cəbrayıl rayon mərkəzində yerləşən M.Qorki adına orta məktəbə, ya da Arazqırağı Şükürbəyli kənd orta məktəbinə getməliydik. Bizim kənd Şükürbəyli kəndi ilə bir sovetlikdə olduğundan, valideynlərim məni xalam oğlu ilə birlikdə Şükürbəyli kənd orta məktəbinə getməyimizi məsləhət bildilər. O vaxt Şükürbəyli kənd orta məktəbinin direktoru Sabir Əhmədov (Əhmədli) idi. O, bizə ədəbiyyatdan dərslər deyirdi. Onun dərsləri çox maraqlı keçirdi. O, bizə ədəbiyyatdan maraqlı və yeni şeylər danışdı. Hər gün müxtəlif hava şəraitində on bir kilometr yolu gedib gəldiyimizə baxmayaraq, ədəbiyyat dərsləri olan günlər bizi nə yolun uzunluğu, nə də ki, hava şəraiti maraqlandırırdı. Həmin günlər bizi ancaq Sabir müəllimin rəvan, avazlı, mühakiməli və şirin danışığı maraqlandırırdı. Heyf ki, Sabir müəllim bizə bir il dərslər dedikdən sonra O, ‘Arabaçı’ hekayəsilə Bakıya getdi və sonralar o, Azərbaycan Respublikasının Xalq yazıçısı oldu.. Görünür, məndə sonralar dilə, ədəbiyyata, aforizmlərlə və mühakiməli danışmağa meyillik əziz, hörmətli Sabir müəllimə oxşamaq arzusunda irəli gəlmişdir”.*

Fərman müəllim İnstitutda oxuduğu zaman hərbi xidmətə çağrılıb (1963). Üçillik hərbi xidməti başa vurduqdan sonra (1966), yenidən doğma İnstituta qayıdıb təhsilini davam etdirib. İnstitutu 1969-cu ildə əla qiymətlərlə bitirdiyindən İnstitut Elmi Şurasının qərarı ilə fonetika kafedrasında müəllim saxlanılıb. Onun elmə, təhsilə olan marağını hiss edən və qiymətləndirən müəllimi prof. Oruc Musayev kadr seçimi zamanı Fərman Zeynalova daha çox üstünlük vermişdir. Zamanın axarı göstərdi ki, Oruc müəllim öz seçimində yanılmamışdır.

Özünün dediyinə görə, o vaxt ingilis dilinin qrammatikasına onun daha çox marağı vardır, ancaq iş elə gətirdi ki, o, fonetika kafedrasında müəllim kimi pedaqoji fəaliyyətə başladı. O vaxtkı zaman kəsiylə bu günü müqayisə edərək Fərman müəllim deyir: *“Görünür, mənim fonetika kafedrasına düşməyimin bir mənası var imiş və bu da bir bəxt-tələ, elmi dildə desək, bir kod yazısı imiş. Əgər belə olmasaydı, həm namizədlik, həm də doktorluq işlərinin müzakirəsi və müdafiəsi zamanı söylənilən müsbət fikirləri birbaşa fonetika ilə əlaqələndirməzdilər. Əgər belə olmasaydı, namizədlik dissertasiyasına rəy yazmış Tbilisi Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri, sovetlər birliyində tanınmış türkoloq f.e.d., prof N.N.Canaşiyaya və f.e.d., dos. İ.Saracaşvili ‘cümlə vurğusu’ terminini ilkin olaraq türkologiyaya F.H.Zeynalov gətirmişdir”* fikrini söyləməzdilər. Əgər belə olmasaydı, doktorluq dissertasiyasına birinci rəsmi opponent təyin edilmiş Rusiya Federasiyasının əməkdar elm xadimi, fonetika-fonologiya elmi sahəsində tanınmış germanist f.e.d., prof. Y.A.Dubovski öz rəyində məni “yeni bir nəzəriyyənin atası” adlandırmazdı.

Əgər belə olmasaydı, Bakı Dövlət Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru E.Əzizov *“Əgər Fərman müəllim fonetist olmasaydı, dilçiliyin başqa sahəsilə, deyək ki, qrammatikası, semantikasını ilə məşğul olsaydı, dəqiq elmlərdə olduğu kimi o, belə nəticələr əldə edə bilməzdi. Kristalların quruluşu ilə dilin fonoloji sistemi arasında oxşarlığın müəyyən edilməsini mən onun ən böyük kəşfi-elmi yeniliyi adlandırırım”* fikrini söyləməzdi.

Əgər belə olmasaydı, f.e.d., prof. Ə.Rəcəbli *“məşhur dilçi H.Şuxartın sözləri ilə desək, nəhayət, şükürlər olsun ki, bizdə də Avropa dilçiliyi tipində əsər yazılıb ortaya qoyuldu”* fikrini söyləməzdi.

Əgər belə olmasaydı, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı mütəxəssislərindən biri, filologiya elmləri doktoru İ.Məmmədov *“Əslində, doktorluq dissertasiyaları məzmunca Fərman Zeynalovun bu gün müdafiə etdiyi dissertasiya kimi, daha doğrusu, Avropa standartlarına cavab verən dissertasiya olmalıdır”* fikrini dilə gətirməzdi. O vaxtlar xarici dillərin (ingilis, alman, fransız) fonetikasi bir kafedrada idi və bu kafedraya da Cəfər Mehdi oğlu Cəfərov rəhbərlik edirdi. O vaxtlar hamı ona, “Cəfər Mehdieviç” deyə müraciət edirdi. Cəfər müəllim o vaxtlar fonetika kafedrasına yeni gələn gənc müəllimləri yoxlamadan keçirirdi. O, kafedranın təcrübəli baş müəllimlərini yeni gələn müəllimlərin dərsinə göndərirdi və kafedra iclaslarında bu dərslərin açıq müzakirəsini təşkil edirdi. Cəfər müəllim insanlarda sadəliyi, düzlüyü, əməksevərliyi, bilik və bacarığı yüksək qiymətləndirirdi. O, nizam-intizamlı, bilikli və bacarıqlı adamları kafedrada irəli çəkirdi. Belə ki, o, laborantları müəllim, müəllimləri isə baş müəllim vəzifəsinə təqdim edirdi. Fərman müəllimin dərslərinin müzakirəsi zamanı təcrübəli müəllimlərin onun haqqında dönə-dönə söylədikləri müsbət fikirlər Cəfər müəllimdə bu gənc müəllimə qarşı rəğbətini artırdı və o vaxt fonetika kafedrasına ayrılmış qiyabi aspirantura yerini Fərman müəllimə təklif etmişdir.

1973-cü ildə M.F.Axundov adına APDİ iki İnstituta ayrıldı və bu zaman İngilis dilinin fonetikasi ayrıca kafedra oldu. Fərman müəllimin elmə olan marağı, ciddi-cəhdlə çalışqanlığı, işlərinə məsuliyyətlə yanaşması onu kafedrada İngilis dili fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən TEC-in nümayəndəsi, daha sonra kafedrada baş müəllim vəzifəsinə seçilməsinə (1974) gətirib çıxardı.

1978-1984-cü illər Fərman müəllimin elmi yaradıcılığı baxımından uğurlu illər olub. Belə ki, o, 1978-ci ildə Minsk şəhərində təkminləşmə kursunda olarkən namizədlik dissertasiyası işinin bir hissəsini Minsk Xarici Dillər İnstitutunun eksperimental-fonetika laboratoriyasında, daha sonra APXD-nin eksperimental fonetika laboratoriyasında yerinə yetirir.

1982-ci ildə isə Moskva şəhərində olarkən namizədlik dissertasiyası işinin müzakirəsi zamanı rəyçilərin və çıxış edənlərin qeydləri üzərində və mövzu ilə bağlı elmi-nəzəri məsələləri dərinlən təhlil edir, dissertasiya işini müdafiə üçün tam hazır vəziyyətə gətirir. F.Zeynalov 17 may 1984-cü ildə Tbilisi Dövlət Universitetində “İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə vurğusunun fonetik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili (rus dilində)” mövzusunda (10.02.04-German dilləri, 10.02.06-Türk dilləri ixtisasları üzrə) namizədlik dissertasiyasını uğurla müdafiə edərək, filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görülür. O vaxtkı müdafiələrin çətinliyi ilə bağlı bəzi məqamları qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, Sovet dönmündə Azərbaycanda ‘German dilləri’, Xarici dillərlə bağlı ‘Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji’ ixtisasları üzrə müdafiə şurası yox idi. Müdafiə etmək istəyən insanlar keçmiş sovetlər birliyinin şəhərlərinə üz tuturdular. Dissertasiyaların rus dilində yazılmasına baxmayaraq, bizləri o zaman çox çətinliklə qəbul edirdilər. Lakin bir çoxlarının onda bəxti gətirdi ki, müdafiə şurasında prof. F.Veysəlov (Veysəlli) üzv kimi çıxış edirdi. Digər tərəfdən də, onu post Sovet məkanında germanist kimi yaxşı tanıyırdılar. Belə ki, o vaxtlar prof. F.Veysəlovun (Veysəllinin) köməyi ilə Tbilisidə, Qazaxıstanda, Kiyevdə, Leninqradda, Moskvada, Pyatiqorskidə çoxları, o cümlədən Fərman müəllim də müdafiə edə bildi. O, 1992-ci ildə dosent elmi adını aldı.

Namizədlik dissertasiyasından sonra Fərman müəllim doktorluq dissertasiyası mövzusu axtarışına başlayır. Bu barədə Fərman müəllim belə deyir: *“Mən beynimdə çox mövzuları götür-qoy edirdim, lakin onlar məni o qədər də qane etmirdi. Bir gün qəzet köşkündən aldığım bir qəzet mənim köməyimə çatdı və mənim doktorluq dissertasiyası mövzusunun elmi cəhətdən əsaslandırılmasına səbəb oldu. Bu qəzet “Azadlıq” qəzetinin 1991-ci ilin dekabrında nəşr etdiyi ayrıca buraxılış idi. Qəzet görkəmli alimimiz Xudu Məmmədovun xatirəsinə və onun təsviri sənətinin özəlliklərinə həsr edilmişdir. Mənim üçün burada daha maraqlı olan şey Xudu Məmmədovun metodikası üzrə işlənmiş və rənglərə köçürülmüş “Sarı gəlin” Azərbaycan xalq mahnısının qrafik təsvirinin verilməsi və həmin təsvirin qədim kilimlərin naxışları ilə üst-üstə düşməsi, daha doğrusu,*

musiqisinin ritmlərinin görümlü formaya çevrilməsi idi. Sonra mən “Sarı gəlin” xalq mahnısının qrafik təsvirini prof. F.Veysəlova (Veysəlliyyə) göstərdim (O zaman F.Veysəlli rektor idi) və öz fikirlərimi dedim. O, mənim fikirlərimi bəyəndi və mənə uğurlar dilədi. Eyni zamanda mən bu məsələnin psixoloji tərəfi ilə, daha doğrusu, xalqların düşüncə tərzinin müxtəlifliyinə təsir edən obyektiv amillərlə maraqlanırdım. Mən bu barədə psixoloq həmkarım M.Məmmədovla söhbət etdim. O, mənə bu barədə öz fikirlərini söylədi, münasibətini bildirdi, ancaq mənə məsləhət gördü ki, bu barədə mən gənc tətqiqatçı, Leningrad (Sankt-Peterburq) Universitetinin məzunu psixoloq S.Seyidova (keçmiş rektor, millət vəkili) müraciət edim. Mən Səməd Seyidovla görüşüb söhbət etdim. O, məni diqqətlə dinlədikdən sonra fərəh hissilə “Bu xalq istedadlı xalqdır. Onun istedadını torbaya salıb ağzını bağlasalar da belə, yenə ordan çıxacaq dedi” və mənə uğurlar arzuladı. Sonralar bir müddət fikir və düşüncələrimi dilçilərlə, psixoloqlarla və filosoflarla bölüşdüm. Onların mənim düşüncələrimə qarşı müsbət reaksiyaları məni daha da həvəsləndirdi. Nəhayət, doktoluq dissertasiyası mövzusunun konturlarını dəqiqləşdirdim və “Dillərin quruluş müxtəlifliyi və rimik strukturların izomorfluğu problemi” adlı mövzu üzərində ciddi-cəhdlə işləməyə başladım”. O, 1999-cu ildə dilçilərin, filosofların və psixoloqların marağına səbəb olan “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” monoqrafiyasını çap etdirir.

Monoqrafiyanın məzmunu və elmi tutumunu AMEA-nın müxbir üzvü f.e.d., prof. T.Hacıyev belə dəyərləndirir: *“Fərman müəllimin “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” adlı monoqrafiyası orijinal bir tədqiqat əsəridir və orada bir sıra yeni fikirlər vardır”.*

Cənubi Qafqaz bölgəsində german dilləri üzrə ilk elmlər doktoru, Azərbaycanda germanistikanın yaradıcısı və inkişafında böyük xidmətləri olan f.e.d., prof. F.Feysəlov (Veysəlli) Fərman müəllimin monoqrafiyasını oxuduqdan sonra öz münasibətini belə ifadə edir: *“Fərman müəllim öz monoqrafiyasında bəzi yeni məsələlərə toxunmaqla yanaşı, o özünü oxuculara həm də naturalist yönümlü bir dilçi-alim kimi təqdim edir”.*

Monoqrafiyanın linqvistik məzmununu və informativliyini dəyərləndirən digər tanınmış dilçi-alim, dilçiliyin demək olar ki, bütün sahələrinə dair irihəcmli kitabların müəllifi f.e.d., prof. Ə.Rəcəbli yazır: *“XX əsrin lap sonlarında dilin ümumi problemləri haqqında ən yaxşı əsərlərdən biri də Fərman Hüsənoğlunun (Zeynalovun) “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” (1999) adlı kitabıdır (Dilçilik tarixi, II cild. Bakı, 2006, s.604).*

Qeyd edək ki, 90-cı illərin ortaları və 2000-ci illərin əvvələri Fərman müəllimin elmi yaradıcılığında çox uğurlu illər olmuşdur. Belə ki, o, bu illərdə yerli və xarici jurnallarda (Bakıda, ABŞ-da) məqalələr və monoqrafiyalar çap etdirmiş, doktorluq dissertasiyasını tamamlayıb müdafiə etmişdir.

2001-ci il may ayının 17-də Bakı Dövlət Universitetində birdəfəlik müdafiə şurasının iclasında Fərman müəllim 10.02.04-German dilləri, 10.02.19-Dil nəzəriyyəsi ixtisasları üzrə “Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş və 2003-cü il dekabr ayının 26-da AAK-ın qərarı ilə ona filologiya elmlər doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir.

F.H.Zeynalov doktorluq dissertasiyasında dillərin quruluş müxtəlifliyini izah etməyə yönəlmiş bir nəzəriyyə (“helio-ritmik”) və bir qanun (fonogenetik) irəli sürmüş və onları elmi-nəzəri və əməli cəhətdən əsaslandırmışdır. Öz tədqiqatından əldə etdiyi və müasir dilçilik üçün yeni olan müddəaları o, aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

-dil özünün sistem-struktur səciyyəsi ilə təbii obyektlərə, xüsusilə oxşar quruluş prinsipi, funksiya, simmetriya, ritm, quruluş müxtəlifliyi, informasiya daşımaq, saxlamaq və ötürmək baxımından kristallarla və genetik kodla izomorfdur;

-ayrı-ayrı dillərdə fonemlərin fonetik forma, fonotaktik və qrammatik vahidlərin sintaktik, prosodik-intonasiya vasitələrinin distribusiyaya baxımından müxtəlif quruluşa malik olması təsadüfi və xaotik səciyyəli hadisə olmayıb, müəyyən qanunauyğunluq və prinsiplər əsasında təbii olaraq düzülüb nizamlanır;

-dil səsləri və onlardan qurulan dil vahidləri yalnız öz aralarında deyil, həm də mövcud olduqları təbii-coğrafi mühitin amilləri, xüsusilə ritmik-klimatik amillərlə qarşılıqlı təsirdə olur;

-dillərin quruluş, o cümlədən fonotaktik, sintaktik, fonoritmomelodik baxımdan müxtəlifliyi, habelə dil vahidlərində baş verən hər növ fonetik-fonoloji səs dəyişmələri əsasında təbiətin ritmi və onun ayrı-ayrı təbii-coğrafi ərazilərdə variativ səciyyəli olması faktı durur. Onun gəldiyi nəticə belədir ki, dillərin quruluş müxtəlifliyi əsasında günəş istilik-enerjisi ilə birbaşa müşayiət olunan təbiətin ritmi və onun ayrı-ayrı bölgələrdə variativliyi durur. Dillərin quruluş müxtəlifliyinin səbəbini izah etməyə yönəlmiş, bu nəzəriyyəni o, “helio-ritmik” nəzəriyyə adlandırır;

-dil vahidlərində fonogenetik “irsi” təbiətli bir qanun fəaliyyət göstərir. Bu qanunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sözün ilkin yaranışında malik olduğu fonem tərkibi tarixi inkişafda nə qədər dəyişikliyə məruz qalsa da, başqa fonemlərlə əvəzlənsə də, hər bir halda həmin söz heç olmazsa, bir, yaxud iki fonem timsalında öz ilkin formasını (genetikasını) saxlayır;

-ritmik strukturların izomorfluğu əsasında hər bir xalqın dilinin fonetik-linqvistik, o cümlədən prosodik-intonasiya və fonoritmik-melodik xüsusiyyətləri durur. Beləliklə, milli mədəniyyətdə, incəsənət əsərlərinin ritmik quruluşu ilə milli dilin danışığının ritmik quruluşu arasında izomorfluğun olduğu da aşkar edilmişdir.

Fərman müəllim dilin quruluşunun kristallarla, genetik kodla izomorluğunu mücərrəd anlayışlar səviyyəsində deyil, onların quruluşu arasında obyektiv, real əlaqə, mənşələrində ümumi və ortaq cəhətlərin olduğunu nəzəri və əməli cəhətdən əsaslandırır. Bu sistemlərin (kristal, genetik kod, dil) yaranışı və formalaşması tarixi inkişafın ayrı-ayrı dövrlərində baş versə də, onların strukturunun birinin digəri üzərində çıxış tapması halı mövcuddur. Odur ki, linqvistik kod dilin quruluş modeli, xalqların arzusu, istəyi, iradəsindən asılı olmadan, təbii surətdə özündən əvvəlki sistemlərin (geoloji, bioloji) struktur prinsipinə, quruluş modelinə uyğun təkamül prosesində yaranmasının nəticəsidir. Belə ki dilin quruluş modeli hər iki sistemdən sonra yarandığından onun quruluşunda hər iki sistemin quruluş prinsipləri və digər əlamətləri izlənilir.

Fərman müəllimin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin əməli nəticələri onun yazdığı məqalələrdə, dərs vəsaitlərində öz əksini tapmışdır.

Fərman müəllim dərs vəsaitlərini yazarkən kafedra həmkarlarını da bu işə cəlb etməklə onların (Heybətov Q., Mirzəyev E., Məmmədova Ə.) dosent elmi adının almasında yaxından köməklik etmişdir. Onun əsas elmi fəaliyyət sahəsi fonetika, fonologiya, dilçiliyin ümumi problemləri, o cümlədən dilin sistem və strukturu, dil və kriptalloqrafiya, dil və genetik kod, dil və izomorfizm, dil və ritm, dil və musiqi, dil və poeziya, dillərin quruluş müxtəlifliyi məsələsi, dil və mədəniyyət, ritmik strukturların (milli dilin və milli mədəniyyətin (incəsənətin)) izomorfoluğu, dildə fonogenetik qanun və s. problemlər təşkil edir. Onun ingilis və Azərbaycan dillərinin fonetikasına (suprasegmental fonetika) dair fikir və mülahizələri “İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri” kitabında (həmmüəlliflər prof. A.Axundov, prof. S.Babayev), yuxarıda qeyd edilən digər elmi-nəzəri istiqamətləri isə “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” adlı monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır.

O, Amerikada nəşr olunan “Babylon-Azerbaijan”, Bakı Dövlət Universitetində nəşr olunan “Dil və ədəbiyyat”, Azərbaycan Dillər Universitetində nəşr olunan “Dil və ədəbiyyat” jurnalının redaksiya heyətinin üzvüdür. Azərbaycanda ilk dəfə nəşr olunan “Azərbaycanda Xarici Dillər” jurnalında isə baş redaktorun müaviniyədir.

Qeyd edək ki, Fərman müəllimin özünün dediyi kimi o, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, filologiya elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Ağamusa Axundovla fonetika-fonologiya sahəsində əməkdaşlıq etmiş və Fərman müəllimin bir fonetist kimi yetişməsində Ağamusa müəllimin əməyi olmuşdur. Bu barədə Fərman müəllim deyir: “Mən bu böyük dilçi, fonoloq alimlə onun əsərləri, xüsusilə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji tədqiqat təcrübəsi)” (1973) kitabı vasitəsilə tanış oldum və uzun bir zaman kəsiyində onunla əməkdaşlıq etdim. Bu əməkdaşlığın nəticəsi kimi üçmüəllifli bir kitab da yazıb çap etdirdik. Bu illər ərzində mən Ağamusa müəllimə qəlbimdə çoxdan gəzdirdiyim bir sualla müraciət etməyə cəsarət edə bilmirdim. Bu sual ondan ibarət idi ki, Ağamusa müəllimin Azərbaycan dilinin

fonetikasi və fonologiyası sahəsində Avropa standartlarına uyğun fundamental əsərlər yazmağı nə ilə bağlıdır? Bir gün iş elə gətirdi ki, bu böyük fonetist, fonoloqun 75 illik yubileyi ərəfəsində “Azərbaycanda Xarici Dillər” jurnalının xətti ilə müxbir qismində mənə Ağamusa müəllimdən müsahibə almaq imkanı yarandı və mən özümdə cəsarət tapıb digər suallarla yanaşı, həmin sualla da Ağamusa müəllimə müraciət etdim.

Müxbir: Ağamusa müəllim, Sizin Azərbaycan dilçiliyinin, demək olar ki, bütün sahələrinə dair əsərləriniz vardır və Siz nəzəri dilçilik üzrə görkəmli alimsiniz. Bununla yanaşı, Siz Azərbaycan fonologiyası məktəbinin və Azərbaycan dilinin sintaqmatik fonetikasi sahəsinin yaradıcısısınız. Sizi Azərbaycan dilinin fonetika və fonologiyası sahəsinə daha çox önəm verməyiniz nə ilə bağlıdır?

Ağamusa müəllim: Xarici Dillər İnstitutunda ingilis dilini ikinci bir ixtisas kimi öyrənməyim mənim gələcək elmi istiqamətini müəyyənləşdirdi. Azərbaycan dilinin ən az öyrənilmiş və Azərbaycan dili mütəxəssislərinin diqqətindən tamamilə kənarında olan dilçilik sahəsini seçdim. Fonetist və fonoloq oldum. Bu sahənin mütəxəssisi olmaq imkanını mənə verən Dillər Universiteti oldu.

“Azərbaycan Xarici Dillər” jurnalı, Bakı, 2007, №2.

Fərman müəllim sözünə davam edərək deyir ki, 70-ci illərdə bütün kitablar əsasən rus dilində idi və ingilis dilində olan kitablara əl çatan deyildir. Odur ki, o illərdə mən fonetika-fonologiyaya dair baza biliklərini Ağamusa müəllimin kitablarından (Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1973; Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984) əxz etmişəm, faydalanmışam və fonetika və fonologiyaya olan həvəsim də bu böyük alimin, fonetist və fonoloqun kitablarından qaynaqlanır.

Fərman müəllim son on ildə respublikada linqvistik məzmununda çap olunan kitabların (dərs vəsaitləri) və F.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə hazırlanan ikicildli, irihəcmli “Dilçilik Ensiklopediyası”nın (Bakı, 2006, 2008) rəyçilərindən biridir.

Tanınmış bir mütəxəssis kimi o, bir müddət ADU-nun nəzdində doktorluq və elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.081 Disertasiya şurasının üzvü olmuş, 2010-2011-ci illərdə AAK-ın “Dil və ədəbiyyat” elmləri üzrə ekspert şurasının üzvü olmuşdur. Hal-hazırda Fərman Zeynalov həmin Müdafiə Şurasının üzvüdür. O, 2007-ci ildən ingilis dilinin fonetika kafedrasında professor vəzifəsinə seçilmiş, 2009-cu il oktyabr ayından isə həmin kafedranın müdiri təyin edilmişdir.

Özünün bir alim kimi yetişməsi ilə əlaqədar o yazır: *“Mənim filologiya elmləri doktoru kimi yüksək elmi dərəcəyə layiq görülməyimdə və bir alim kimi yetişməyimdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü olmuş, beynəlxalq aləmdə strukturçu kristallograf və kristallokimyaçı kimi tanınan mərhum professorumuz Xudu Məmmədovun ideyaları və Cənubi Qafqaz bölgəsində german dilləri üzrə ilk elmlər doktoru olmuş və Beynəlxalq Fonetika Elmləri Assosiasiyasının həqiqi üzvü Fəxrəddin Veysəllinin elmi məsləhətləri xüsusi rol oynamışdır”* (filologiya elmlər doktoru, prof. F.Y.Veysalli).

Fərman müəllim müəyyən etmişdir ki, tarixi inkişafda hər bir xalqa məxsus bütün informasiya bir kod kimi onun dilinə yüklənmişdir və dili dərindən tədqiq etməklə həmin virtual informasiyaları əldə etmək olar. Bu informasiyalar dilin yalnız leksik-semantik sistemində deyil, onun prosodik, ritmik-melodik strukturlarında da təzahür edir. Belə ki, dillərin ritmik-melodik, bütövlükdə, prosodik-intonasiya strukturları linqvopaleontoloji baxımdan da vacib informasiya daşıyır. Bu və ya digər mədəniyyət, incəsənət nümunələrinin hansı xalqa aid olmasını onun dilinin fonoritmomelodik quruluşunun cizgiləri ilə müəyyənləşdirmək olar. Bununla yanaşı, dillərin fonoritmomelodik quruluşundan alınan qrafik təsvir formalarının tonallıq dərəcəsi, diapazon fərqi və digər prosodik əlamətlərinə, ritmik-melodik xüsusiyyətlərinə görə də dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etmək olar. Bununla da ritmik-melodik, bütövlükdə, prosodik-intonasiya əlamətlərinə görə dillərin tipoloji təsnifatını da vermək, eləcə də bu əsasda xalqların yaşadığı ayr-ayrı coğrafi ərazilərin ritmik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə onları görümlü, visual formaya gətirmək olar.

Fərman müəllim apardığı araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlir ki, xalqların milli dilinin danışıq ritmi, ritmik-melodik quruluşu ilə həmin xalqın yaratdığı mədəniyyət və incəsənət nümunələrinin quruluşu arasında bir izomorfluq vardır. Bu izomorfluğun əyani nümunələrini o, Azərbaycan və digər türk xalqlarının incəsənət nümunələrində rast gəldiyini aşkar etmişdir.

Fərman müəllimin irəli sürdüyü ən maraqlı mülahizələrdən biri dil, musiqi və ekologiyanın qarşılıqlı münasibəti haqqındadır. O, “Dil, musiqi və vokal ekologiya məsələlərinə dair” məqaləsində ilkin olaraq “vokal ekologiya” terminini işlətməmişdir. Alimin nöqtəyi-nəzərincə, digər təbii sistemlər kimi, bəşəriyyətin musiqi sistemi də müəyyən təbii iyerarxik əlaqələr üzərində qurulur, bütövləşir və bu əlaqə fonunda Azərbaycan musiqisinin, xüsusilə muğamların öz yeri, öz həlqəsi vardır. Bu gün bəşəriyyət ciddi ekoloji problemlərlə qarşılaşdığı kimi, “vokal ekoloji” problemlərlə də qarşılaşır.

Respublikada tanınmış dilçi alimlərdən olan Fərman müəllim müntəzəm olaraq elmi konfransların işində yaxından iştirak edir. O, Respublika və Beynəlxalq səviyyəli konfranslarda etdiyi maraqlı məruzələrilə dilçi alimlərin böyük rəğbətini qazanmışdır. I Türkoloji qurultayın 80 illiyinə və H.Əliyevin 90 illiyi münasibətilə keçirilən Beynəlxalq konfranslarda maraqlı çıxışlarına görə “Fəxri Fərman” və “Sertifikat”la təltif edilmişdir. Professor F.H.Zeynalovun fəaliyyəti çoxsahəlidir. O, bir çox monoqrafiya, kitab, dərslik, dərs vəsaiti metodik tövsiyələrin redaktoru olmuş, onlara rəy vermişdir. Onlarla fəlsəfə doktoru üzrə dissertasiyalara, iki elmlər doktoru dissertasiyasına opponentlik etmişdir.

Hörmətli professor 8 kitabın, iki monoqrafiyanın, 150 elmi-metodik əsərin və proqramın müəllifidir. Onun dilə yeni rakursda yanaşmasının özəllikləri respublika və xarici mətbuatda öz əksini tapmışdır.

Fərman müəllimin dilin sistem və strukturunun təbii obyektlərə münasibətinə dair fikirləri xarici dilçilər tərəfindən bəyənilmiş və onun “Universal properties of human language in the light of natural phenomena” adlı irihəcmli məqaləsi ingilis dilində Kanadada İMPAKT faktorlu jurnalda (International Journal of English Linguistics, 2016) dərc edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Fərman müəllimin Azərbaycanca tanınmış alimlərdən Ağamusa Axundovla və Səyadulla Babayevlə həmmüəllif olduğu “İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri” (BDU, 1996) kitabı ölkəmizin ali təhsil ocaqlarında nəzəri mənbə kimi geniş istifadə olunur. Onun ingilis dilinin fonetikasına aid çap etdirdiyi kitabları respublikanın ali məktəblərində uğurla tədris olunur (Practical English phonetics. Book I, Book II. Baku, Mutercim, 2003, 2007, 2020).

2018-ci ildə prof. Fərman Zeynalovun həmmüəllifliyi və redaktəsi ilə “İngilis dilinin fonetik terminləri” adlı lüğət çapa hazırlanıb. Alimin rəhbərliyi altında 8 nəfər fəlsəfə doktoru və bir nəfər elmlər doktoru proqramı üzrə dissertasiya işləri yerinə yetirilib. Onlardan biri Yəmən Respublikasının vətəndaşıdır.

Dilçilik elminə verdiyi sanballı töhfələrə görə Fərman Zeynalov 2009-cu ildə “Vektor” Beynəlxalq Elmi Mərkəzi Mükafat Komissiyasının qərarı ilə “XXI əsr Azərbaycan Ziyalıları” Beynəlxalq layihəsinin qalibi olmuş və “XXI əsrin Tanınmış Ziyalı” diploma ilə təltif olunmuşdur. Beynəlxalq Mərkəzin 2009-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycanın Tanınmış Ziyalıları” ensiklopediyasında onun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmişdir. Bununla yanaşı, Fərman müəllimin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat “Cəbrayıl Alimləri” kitabına və 2015-ci ildə çap olunan “Azərbaycan Ziyalıları” adlı kitaba da daxil edilmişdir. 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ona “Qabaqcıl təhsil işçisi” adı vermişdir.

2018-ci ilin mart ayında Fərman müəllim Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının akademik üzvü seçilmiş, Akademiyanın Beynəlxalq “Qızıl Ulduz” medalına və “Atatürk” mükafatına layiq görülmüşdür. Həmin ilin oktyabr ayında Fərman müəllim Almaniyanın Hanover şəhərində fəaliyyət göstərən Avropa Təbiət Elmləri Akademiyasının akademik üzvü seçilmişdir.

2018-ci il dekabr ayında Fərman müəllimə Dünya elmində xidmətlərinə görə Birləşmiş Millətlər Şurasının İctimai Mükafatı (UNCOPA) olan “Elm və Sülh Səfiri” Beynəlxalq Fəxri adı verilmişdir.

2018-ci ildə uğurlarına görə Fərman müəllim Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının “Türk Dünyasında İlin Elm adamı” Beynəlxalq mükafatı ilə təltif edilmişdir.

2019-cu ilin may ayında Fərman müəllimin daha bir irihəcmli məqaləsi 7,08 reytingli İmpakt faktorlu (Tomson Reuter) jurnalda çap olunmuşdur (What causes the human language to be diverse / International Journal of Advanced Research. 2019, 7(4), 61-69).

Jurnalın baş redaktoru və redaksiya heyəti məqalə müəllifinin intellektual töhfəsini yüksək qiymətləndirmiş və onu Sertifikatla təltif etmişlər.

2019-cu ildə Dünya elmində və təhsilində töhfələrinə görə Avropa Elm Cəmiyyəti, Avropa Təbiət Elmləri Akademiyası və Qabaqcıl Alimlər Cəmiyyətinin birgə təşəbbüsü ilə Beynəlxalq Mükafat Komitəsinin qərarı ilə Fərman müəllim “Avropanın Fəxri Alimi” diplomu ilə təltif etmişdir.

Həmin ilin iyun ayında Fərman müəllim Dünya elmində və təhsilində xidmətlərinə görə Birləşmiş Millətlər Şurasının İctimai Mükafatı (UNCOPA) olan “Avropaya Xidmət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

2020-ci ildə Fərman müəllim Birləşmiş Millətlər Şurasının İctimai Mükafatı (UNCOPA) olan “Avropanın Lider Ulduzu” ordeni ilə təltif edilmişdir.

2020-ci ildə Fərman müəllim Avropa Təbiət Elmləri Akademiyası tərəfindən Birləşmiş Millətlər Şurasının İctimai Mükafatı (UCOPA) olan “XXI əsrin Tanınmış Alimi” Beynəlxalq diplomla təltif edilmişdir.

2020-ci ildə Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyası Türk Dünyası elminə və təhsilinə xidmətinə görə Fərman Zeynalov “Böyük Qızıl Ulduz” medalı ilə təltif edilmişdir.

Öz elmi yaradıcılığı ilə dünya alimlərinin diqqətini çəkən Fərman müəllim şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında Azərbaycanın tanınmış elm adamlarının fikirləri və dəyərləndirmələri daim müsbət olub (fil.e.d., dos. A.Cəfərov, p.f.d., dos. Əzim Əliyev).

ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA RƏYLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

Elmə bağlı ömür

Müstəqil müəllim kimi əmək fəaliyyətinə başlayan Fərman Zeynalov elmi-pedaqoji fəaliyyətini birdəfəlik Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutuna bağlanmışdır. Müəllim işlədiyi illərdə tədris prosesində qarşıya çıxan bir sıra problemlərin şahidi olmuş və bu məsələlərdən birini özü üçün tədqiqat obyektinə seçmişdir. Mövzu ilə əlaqədar o, Minskdə, Moskvada və başqa mərkəzi kitabxanalarda çalışmış, eksperimentlər aparmış və zəngin material toplamışdır. Onun seçdiyi tədqiqat obyektinə “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində cümlə vurğusunun fonetik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili” mövzusu öz aktuallığına və linqvistik əhəmiyyətinə görə rəyçilərin və opponetlərin diqqətini özünə cəlb etmiş və onlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, Tbilisi Dövlət Universitetinin “Türkologiya” və Azərbaycan Dövlət Universitetinin “Türkologiya” kafedralarının verdikləri rəylərdə göstərilir ki, tədqiqatçının fikirləri və əldə etdikləri nəticələr təkcə ingilis və Azərbaycan dilçiləri üçün deyil, həm də bu problem, ümumiyyətlə, türkologiyada cümlə (frazə) vurğusu probleminin həlli üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Cümlə vurğusu problemi baxmayaraq ki, dilçilikdə yeni deyildir, lakin o, müqayisəli-tipoloji aspektdə məhz ilk dəfə olaraq F.Zeynalov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, cümlə vurğusu problemi, tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, dilçilikdə hələ də öz tam həllini tapmamışdır. Belə ki, cümlə vurğusuna aid çoxlu silsilə terminlər yaranmışdır ki, bu da həm nəzəri tədqiqat işlərində, həm də praktik işdə müəyyən çətinliklər törədir. Digər bir tərəfdən, cümlə vurğusu termini bir anlayış kimi müxtəlif baxışdan izah edilir və o, fraza vurğusunun digər növləri ilə eyniləşdirilir. Eyni zamanda cümlə və söz vurğusu həm akustik, həm də funksional baxımdan eyniləşdirilir və cümlə vurğusunun təsnifatı əsasən birtərəfli aparılır.

Bütün bu məsələlər və onunla əlaqədar olan digər problemlərlə maraqlanan tədqiqatçı elektro-akustik təcrübə aparmış və gəldiyi nəticələrdən çıxış edərək

cümlə vurğusunun variantlığını və invariantlığını göstərmiş və onu iki əsas prinsip baxımından (fonetik və funksional) təsnif etmişdir. Tədqiqatçının belə təsnifinin ümumi dilçilik baxımından uğurlu olduğunu onun rəsmi opponentləri (dos. Mesxeşvili, f.e.n. Q.Tuşmalışvili), xüsusilə Simferopol Dövlət Universitetinin ingilis filologiyası kafedrasının müdiri, f.e.d., prof. Yuri Alekvandroviç Dubovski tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Nəzəri məsələlərlə yanaşı, rəyçilərin və opponentlərin qeyd etdiyi kimi, tədqiqat böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin cümlə vurğusunu akustik və funksional cəhətlərini araşdıran tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu, iki müxtəlif-sistemli dil ailələrində cümlələrin akustik strukturunda bir sıra mövcud oxşar və fərqli cəhətlər vardır ki, onların öyrənilməsinin tədris prosesinə təsiri vardır.

Artıq həyacanlar, yuxusuz gecələr arxada qalmışdır. Biz filologiya elmləri namizədi, alimlik dərəcəsinə layiq görülmüş, mehriban insan, gözəl dost, səmimi yoldaş, qayğıkeş ailə başçısı, nüfuzlu müəllim olan F.Zeynalovun ürəkdən təbrik edirik və arzu edirik ki, o daha yüksək nailiyyətlər əldə etsin və yeni tədqiqat işi ilə bizi sevindirsin.

Arif Hüseynov

I kurslar üzrə İngilis dili kafedrasının müdiri, dosent

İnstitutun aspirantı, Amil Cəfərov

“Bilik” qəzeti, 02 noyabr 1984

“A Great Azerbaijan Culture in the Light of Crystallography” (Seattle, USA, 1997) adlı kitabına rəy. Bu kitabda qaldırılan günəri problem təkcə, ilk baxışda, “əsəri yel” strukturu, təsiri bağışlayan səsin və onun qanadlarında havalanan dilin üçölçülü fəzavi quruluşu malik olduğunu, necə deyərlər, Fərman Hüsənoğlunun (Zeynalov) zəngin fəhmi və elmi savadı sayəsində Xudu böyüklüyünün zirvəsindən sübuta yetirmək məqsədini güdmür. Müəllifin tədqiqatlarının nəticəsi, həlli ilk, səthi yanaşmada qarmaqarışq, xaotik görünən dillərin monitorlaşdırılması tətbiqi təcrübəsi üçün də geniş yol açır. F.Hüsənoğlunun dillərin yaranması istiqamətində istifadə etdiyi metod Xudu

müəllimin ilk dəfə Azərbaycan kimyasında “İstiqamətli sintez” (kimyəvi maddənin əvvəlcədən, nəyə və necə təsir edəcəyini bilərəkdən sintez olunması) təcrübəsi ideyasına bərabər elmi metoddur. Bu dünyada həlilik yeganə elmi tətbiqdir. Bu yolla seçmə (ingiliscə – screening) dillər arasındakı fərqlərin özülünə enməyin və ayrı-ayrı dillərin hansı vahid kök üstündə bitdikləri probleminin, bir növ, “rentgen-struktur analizi” vasitəsilə həllidir, gələcək üçün imkanlar açan perspektivli üsuldur.

Amerikada Fərman Hüsənoğlunun əsərinin əsasən ingilis dilində nəşr etməyim iki məqsəd güdür. Birincisi, dünya incəsənətinə Ana olsa da, ya tanınmaz qalmış, ya da ətraf xalqlar tərəfindən yiyələnmiş Azərbaycan Ulu sənətini onun bugünkü qeyrətli oğullarının hansı elmi bucaqdan araşdırdıqlarını dünyaya nümayiş etdirmək, ikincisi, məkanını vaxtsız dəyişib zamansızlaşmış böyük Dostumuzun əziz ruhuna nur çiləmək məqsədini...

Tariyel Vəli Nüvədli

Biologiya doktoru, Farmasist “Babylon-Azerbaijan”

Beynəlxalq elmi dərgisinin redaktoru,

“Əcdad” kitabının müəllifi.

“Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” adlı monoqrafik əsərinə rəylər. Həcmi 9 çap vərəqindən artıq olan bu əsər nəzəri dilçiliyin çox az işlənmiş sahələrindən olan bəşər dillərinin quruluş müxtəlifliyi probleminə və dil səviyyələrinin iyerarxik struktur baxımından bir sıra başqa elmlərin tədqiq etdiyi maddi obyektlərin (məsələn, kristalların) quruluşları ilə bənzərlik təşkil etməsi və s. nəzəri məsələlərə həsr olunmuşdur. Müəllifin fikrincə, “bəşər dillərinin quruluş müxtəlifliyi, o cümlədən dil vahidlərinin fonetik forma, fonotaktik, habelə qrammatik quruluş və s. baxımdan” hələ də tam şəkildə həll olunmamış sahələrdəndir.

Əsərdə müəllif dilçilik elmindən çox uzaq görünən bir elm sahəsi olan kristalloqrafiya ilə dilin sistem-struktur planda müqayisə etməyə cəsarətli yeni bir cəhd etmişdir. Belə bir cəhdə müəllifi görkəmli Azərbaycan kristalloqraf alimi mərhum Xudu Məmmədovun tədqiqat işləri və ideyaları ruhlandırmışdır.

Əsər quruluşca dörd fəsildən ibarətdir. “Kristallar və dildə izomorfluq” adlanan birinci fəsildə müəllif bir-birindən uzaq sayılan elm sahələrinə linqvistik nəzər nöqtəsindən yanaşır, onlar arasında struktur oxşarlıqları aşkar etməyə cəhd göstərir. Burada müəllif inandırmağa çalışır ki, Xudu Məmmədovun kristalların quruluşundan aşkar etdiyi qanunauyğunluqları dilin fonetik-fonoloji quruluşunda da müşahidə etmək olar. Belə ki, kristalların konfigurasiyalarında atom və molekulların nizamlı düzümü dildəki sait və samit səslərin həndəsi fiqurlarda simmetrik şəbəkə düzümü bu oxşarlığa əyani sübutdur.

“Dilin sistem-struktur xüsusiyyətlərinin təbii obyektlərə münasibəti”, “dil kristalloqrafiyanın araşdırmaları işığında”, “genetik və linqvistik kodun kristalların quruluşuna münasibəti” bölmələri dilin və kristalların daxili struktur-semantik oxşarlıqları haqqında maraqlı və tam yeni məlumatlarla zəngindir.

Əsərin ikinci fəslə “Ritm və onun tipləri” probleminə həsr edilmişdir. Bu fəsildə, ümumiyyətlə, ritm anlayışı haqqında çox ətraflı məlumat verilir (təbiətdə ritm, bioloji ritm, zaman ritmi, linqvistik ritm və s.) onların növlərinin digər təbii sistemlər kimi müəyyən sistem təşkil etdiyini göstərir.

Bundan başqa “Ritm tiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi və funksiyası”, “Ritmin təzahür formaları”, “Kristallarda və dildə ritm izomorfluğu”, “İzomorf ritmik strukturlar və ortaqlıq prinsipi”, “Dilin musiqiyə münasibətinə dair” bölmələrində orqanik və qeyri-orqanik aləmdə mövcud olan ritmik axınla musiqidə, incəsənətdə, şeirdə və dildə olan ritmik proseslərin oxşarlığının maraqlı elmi-nəzəri təhlili verilir.

Əsərin üçüncü fəsili “Ritmik strukturların izomorfluğu problemi”nə həsr edilmişdir. Bu fəslin bölmələrində milli mədəniyyətdə ritmik strukturların izomorfluğu, izomorf ritmik strukturlarda ortaqlıq prinsipi, dil izomorf ritmik strukturların özrək (nüvə) elementidir, dilin ritmik strukturunun musiqiyə, poeziyaya münasibəti, ritmik vahidlərin ünsiyyət və varlığı modelləşdirmə vasitəsi kimi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan təhlil olunur.

Əsərin dördüncü fəslə “Dil vahidlərinin forma və quruluş müxtəlifliyi” məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu fəslin “Dil vahidlərinin fonetik və fonotaktik quruluş müxtəlifliyi”, “Dil vahidlərinin fonogenetik xüsusiyyətləri”, “Dil vahidlə-

rində səs dəyişmələrinin ritmik prinsipə münasibəti”, “Dillərin müxtəlifliyini şərtləndirən amillər” kimi bölmələri əsərin maraqlı və mərkəzi mövzularından hesab edilə bilər.

Bu fəsildə dillərin müxtəlifliyi, o cümlədən dil vahidlərinin fonetik, fonotaktik, ritmik-melodik, qrammatik qurum və s. baxımdan müxtəlifliyi şərtləndirən amillərin hansılardan ibarət olduğu, coğrafi, klimatik, geoloji və s. amillərin insanların şüuruna, psixologiyasına, həyatına, məişətinə və nəhayət, onların dillərinin quruluşuna təsiri haqqında inandırıcı dəlillər və arqumentlər gətirilir.

Monoqrafiyanın müəllifi mövzu üzrə çox geniş diapazonda araşdırmalar aparmışdır. Bu araşdırmalar zamanı, o, görünür, bəzi maraqlı məsələlərin təsiri altına düşərək bir qədər fon biliklərə yer vermişdir.

F.H.Zeynalovun “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” adlı yazdığı monoqrafiyada dilçilik elminin başqa elmlərə qovuşduğu sahələrin tədqiqinə həsr olunmuş və nəzəri cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən nəticələr əldə etmişdir.

F.H.Zeynalovun bu əsəri dilçilikdə belə bir səpkidə yazılan ilk tədqiqat işidir. Zənnimizcə, əsər təkcə dilçilər, filoloqlar üçün deyil, eləcə də humanitar elmlər sahəsində təhsil alan tələbələr, aspirantlar, elmi işçilər və başqaları üçün əhəmiyyətli bir mənbə ola bilər.

S.M.Babayev

*ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının professoru,
filologiya elmlər namizədi*

Görkəmli tədqiqatçı

Adətən alimləri iki qrupa bölürlər: elmi inkişaf etdirənlər və elmi yayanlar. Elmin ağırlığını çiyinlərində daşıyanların, onu irəli aparanlar, xoşbəxt alimlərin sayı o qədər də çox deyil. Məlumdur ki, elm adlı bir elitar sahənin, intellektual məsuliyyətin inkişafı, bir qayda olaraq, ayrı-ayrı, bəzən bir-birinə, daban-dabana zidd olan nəzəriyyələrin, ideya və baxışların yaranması ilə deyil, paradixmaların

dəyişməsi ilə baş verir. Dilçilikdə Frans Bopp, Ferdinand de Sössür, Noam Xomski belə alimlərdəndir.

Düşünəndə ki, Fərman müəllimi bu alimlər qrupunun “alimlər klubunun” hansına aid etmək, daha doğru olar – tərəddüd etmədən fikirləşirsən ki, hər ikisinə” - həm elmi inkişaf etdirən azsaylı yaradıcı, “dağıdıcı” alimlər cərgəsinə, həm də elmi tədris etməklə Universitet tələbələrini, dissertant və doktorantlarını söylə, həvəslə öyrədən alimlər ordusuna. Əslində, elmi tətbiq edə-edə, min dəfələrlə deyilmiş, yazılmış elmi həqiqət və yanlışlıqları təkrar edə-edə yaddaşda təzələyə-təzələyə, saf-çürük edə-edə bir evrika sevinci ilə yeni fikirlərə, ideyalara gəlib çıxmaq imkanı yaranır. Hər şey təfəkkürün gücündən, inkişafın mənbəyi olan zəka və iradədən asılıdır. Daim yeniliyə, yeni ideyalara can atan, axtarmaqdan, tapmaqdan, doymayan, ən nüfuzlu xarici jurnallarda orijinal, qeyri-standart məqalələrlə çıxış edən, “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” kimi fundamental əsərlər çap etdirən, filologiya elmləri doktoru, professor Fərman Zeynalov müasir dövrümüzdə yorulmadan fəaliyyət göstərən ən uğurlu alimlərimizdən biridir.

Azərbaycan filologiyasının sonuncu mögikanlarından olan Fərman müəllimin “İngilis dilinin praktik fonetikasi” kitabı uzun illərdir ki, təkrar-təkrar nəşr olunaraq ingilis dili mütəxəssislərinin hazırlanmasında alternativsiz dərslik kimi istifadə olunur. “Tədris – elmin öyrədilməsi modelidir” prinsipinə sadıq qalan görkəmli tədqiqatçı bu istiqamətdə artıq 50 ildən çoxdur ki, səmərəli fəaliyyət göstərir.

Görkəmli alim, sosioloq Levi Strossun belə bir fikri vardır ki, nüvə fizikası dəqiq elmlərin hamısı üçün nədirsə, fonologiya da humanitar elmlər üçün odur. Belə bir fikir də var ki, həyat, bizə bir dəfə, bircə dəfə verilən ömrün ən böyük mənası dünyanı dərk etməkdən ibarətdir. Fərman müəllimə dünyanı, yaradılışın sirlərini dərk etmək yolunda yeni-yeni ideyalar arzulayıram.

Sərxan Abdullayev
filologiya elmləri doktoru, professor
Türk Dünyası Araşdırmaları
Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının akademiki

Monoqrafiyanın məzmununu və elmi əhəmiyyətini dosent C.Məmmədquliyev belə dəyərləndirir: “Qeyd etməliyəm ki, Fərman Hüsənoğlunun (Zeynalov) “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” (Bakı, 1999) monoqrafiyası informasiya baxımından çox zəngin bir əsərdir. Əsər, demək olar ki, bütün elmlərin bu və ya digər şəkildə insan nitqi-dilində onun bütün yaruslarında öz içini qoyması fikri dərin və hərtərəfli şəkildə təhlil edilir və həqiqətən də, çox maraqlı oxunur. Müəllifin qarşıya qoyduğu problemin uğurla həllini tapmağa yönəlmiş söyləri diqqətəlayiqdir. Fərman Hüsənoğlunun kristalların quruluşu, onları təşkil edən elementlərin təkrarı ilə dillərin sistem-struktur modellərinin, dil vahidlərinin düzümləri, əlaqə formaları, ritm və s. arasında müəyyən etdiyi oxşarlıqlar, bəzi hallarda uyğun elementlər, vacib elmi nəticələr kimi qiymətləndirilə bilər. Hesab edirəm ki, onun elmi-nəzəri müddəaları mütəxəssislərin marağına səbəb olacaq, çox ola bilər ki, bir sıra müddəalar mübahisələrə səbəb olacaq. Əsərlə yaxından tanışlıqdan sonra, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, tədqiqatçı Fərman Hüsənoğlu (Zeynalov) çox maraqlı, qlobal tutumlu, ağır və çətin bir problemə girişmiş və onun, demək olar ki, uğurlu həllinə nail ola bilmişdir” (“Dil və ədəbiyyat”. ADU, BDU, 2000, №1(2), s.152-155).

Cəbrayıl Məmmədquliyev

*ADU-nun Fransız dilinin fonetikasi və qrammatikasi
kafedrasının dosenti, filologiya elmləri namizədi*

Monoqrafiyanın məzmununu və əhəmiyyətini dəyərləndirən digər tanınmış dilçi alim, dilçiliyə dair irihəcmli kitabların müəllifi f.e.d., prof. Ə.Rəcəbli yazır: “XX əsrin lap sonlarında dilin ümumi problemləri haqqında yazılan ən yaxşı əsərlərdən biri də Fərman Hüsənoğlunun (Zeynalov) “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” (1999) adlı kitabıdır. Üç fəsildən (“Kristallarda və dildə izomorfluq”, “Ritm və onların tipləri”, “Dillərin quruluş müxtəlifliyi”) ibarət olan bu monoqrafiyada bəşər dillərinin quruluş müxtəlifliyi problemindən, o cümlədən dil vahidlərinin fonetik forma, fonotaktik, fonoritmomelodik və qrammatik qurum baxımından müxtəlifliyindən və bu müxtəlifliyi şərtləndirən amillərdən bəhs edilir.

Əsərdə bir sıra mövcud nəzəri məsələlər digər elmlərin qarşılıqlı əlaqəsində yeni aspektdə, yeni baxışda işıqlandırılır. Fərman Hüsənoğlu dili təbiət hadisələri ilə müqayisə edir və dili təbiət hadisəsi hesab etdiyini açıq şəkildə yazır. Buna baxmayaraq, “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” adlı əsər Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin sonlarında yazılmış ən yaxşı əsərlərdən biridir” (Dilçilik tarixi. II cild. Bakı, 2006, s.604).

Azərbaycanda pedaqogika elminin karifeylərindən biri olan əməkdar elm xadimi p.e.d., prof. Nurəddin Kazımov Fərman Zeynalovun monoqrafiyasına istinad edərək yazır: “Bəzən oxşarlığı, ağıla cətinə gələn cisimlər və ya hadisələr arasında da müəyyən ümumi cəhətlər tapmaq mümkün olur. Məsələn, Fərman Hüsənoğlu “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” (Bakı, 1999) adlı monoqrafiyasında bəzi tədqiqatlara əsaslanaraq yazır ki, kimyəvi maddələrin quruluşu ilə gül və çiçəklərin, qönçələrin ləçəkləri və dilimləri arasında, yaxud cümlələrin hecalanmasının qrafik təsvir forması ilə milli kilim naxışları və s. arasında oxşarlıq olduğunu müəyyən etmişdir (“Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri”. Bakı, 2005, səh.23).

F.H.Zeynalovun “Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik-strukturların izomorfluğu problemi” adlı doktorluq dissertasiyasına dair fikir və mülahizələr

F.H.Zeynalovun doktorluq işi Vilhelm fon Humboldtdan sonra dünya dilçiliyinə gətirilmiş çox mübahisəli bir problemin elmi-nəzəri planda araşdırmasına həsr edilmişdir. F.H.Zeynalov bu mövzunu götürməklə, bir tərəfdən, ənənəvi mövzu seçimi problemindən uzaqlaşaraq yeni, daha çox araşdırmalar tələb edən bir işə girişmiş, digər tərəfdən isə, dildəki ritmik strukturların təbiətdəki analoqlarını aşkar etməyə cəhd göstərmişdir.

Ötən əsrin ortalarından bu yana yazılmış əsərləri saf-çürük etdikdən sonra, tədqiqatçı bir daha bu nəticəyə gəlir ki, dillərin quruluş müxtəlifliyini təbiətdə

axtarmaq lazımdır. Bu baxımdan müəllif cisim və kristalların zahiri müxtəlifliyi təbii amillərlə izah edildiyindən, dillərin strukturları təbii aləmin varlıqları arasında oxşarlıqları müəyyən etməyə cəhd göstərməsi başa düşüləndir və həm də təqdir olunandır. Digər tərəfdən, müxtəlif dildəki ritmik strukturların da izomorfizm əsasında təşəkkül tapmadığını təsdiq etməyə çalışır. Müəllifin müqayisələri və tipoloji təhlilləri qəbul ediləndir, nəticələri isə inandırıcıdır. Nəzərə çarpan digər cəhət müəllifin tanış linqvistik təhlil modellərindən kənar qalması və özünə xas təhlil metodlarından istifadə etməsidir.

Dissertasiya girişdən, dörd fəsildən, nəticə və ədəbiyyatdan ibarət olsa da, problemlərin qoyuluşu və onlara yanaşma üsulu mövcud elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan əsas şəkildə fərqlənir. Dissertasiya işində xeyli əyani vəsaitdən istifadə edilib. Müasir linqvistikanın hazırkı durumu ciddi təhlil edilir və müəllifin ümumi konsepsiyasına uyuşmayan cərəyanlara münasibəti hər fəsildə aydın şərh olunur.

Doktorluq elmi dərəcəsi almaq üçün F.H.Zeynalovun dissertasiyası bu qəbildən olan işlərə verilən tələblərə tam cavab verir və ona görə də bu əsərin açıq müdafiəyə təqdim edilməsini məsləhət görürəm. Müəllifin ümumi elmi-nəzəri hazırlığı, nüfuzlu mənbələrdə, o cümlədən xaricdə çap etdirdiyi məqalələr və mövzuya dair nəşr etdiyi kitablar, habelə onun müxtəlif seminar və konfranslarda çıxışı, eyni zamanda avtoreferatı onun bir dilçi-mütəxəssis kimi yetişməsini sübut edir.

prof. F.V.Veysəlli

Elmi məsləhətçi, filologiya elmləri doktoru,

Beynəlxalq Fonetika Assosiyasının üzvü

Fərman Zeynalov 17 sentyabr 2001-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində birdəfəlik müdafiə Şurasının “German dilləri” və “Dil nəzəriyyəsi” ixtisasları üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Fərman Zeynalovun doktorluq dissertasiyasının birinci rəsmi opponenti Rusiya Federasiyasının əməkdar elm xadimi, fonetika və fonologiya üzrə tanınmış germanist Y.A.Dubovski öz rəyində

Fərman Zeynalovu “Yeni bir nəzəriyyənin atası” adlandırmışdır və onun dissertasiya işini müasir dilçilikdə yeni, aktual istiqamətli fundamental bir əsər kimi xarakterizə edir. Dissertasiya işinin digər opponentləri f.e.d., prof. A.Qarayev, f.e.d., prof. H.Zərbəliyev və aparıcı təşkilatın (BSU) rəyçiləri f.e.d., prof. İ.Həmidov, f.e.n., dos. C.Əhmədov işin məzmununu və elmi dəyərini yüksək qiymətləndirmişlər.

Müdafiə zamanı Şura üzvləri professorlar E.Əzizov, Ə.Rəcəbli, İ.Məmmədov çıxış edərək F.Zeynalovun əsərinə yüksək qiymət vermişlər. BDU-nun professoru, f.e.d. E.Əzizov qeyd etdi ki, *“Əgər Fərman müəllim fonetist olmasaydı, dilçiliyin digər sahələri, deyək ki, qrammatika, semantika sahəsi üzrə mütəxəssis olsaydı, o, belə yeni nəticələr əldə edə bilməzdi. Kristallarla dilin səs sisteminin arasında oxşarlığın müəyyən edilməsini mən onun ən böyük kəşfi – elmi yeniliyi adlandırırım”*.

F.e.d., prof. Ə.Rəcəbli xüsusi olaraq vurğuladı ki, “məşhur A.Şuxartın sözləri ilə desək, nəhayət, şükürlər olsun ki, bizdə də Avropa dilçiliyi tipində əsər yazılıb ortalığa qoyuldu”.

Nəsimmi adına Dilçilik İnstitutunun tananmış dilçilərindən biri olan f.e.d. İ.Məmmədov öz fikrini belə ifadə edir: *“Əslində, doktorluq dissertasiyaları məzmunca Fərman Zeynalovun bu gün müdafiə etdiyi dissertasiya kimi, daha doğrusu, Avropa standartlarına cavab verən dissertasiya olmalıdır”*.

F.e.d., prof. Oruc Musayev öz çıxışında XX əsr dilçiliyini ötən əsrlərin dilçiliyi ilə müqayisə edərək vurğuladı ki, ötən əsrlərdə dilçiliyə dair biliklər nisbətən az idi və nə yazılırdısa, o, əsasən, yenilik kimi qəbul edilirdi. Ancaq XX əsrdə digər elm sahələri kimi, dilçilik də inkişaf etmiş, elmi-nəzəri və praktik baxımdan çox mühüm uğurlar qazanmış və yeniliklər əldə etmiş, dilçiliyin yeni sahələri, qolları yaranmışdır. Bu baxımdan çağdaş dilçilikdə tamamilə yeni söz, fikir, yanaşma irəli sürmək çox zəhmət tələb edən bir işdir. Bununla belə, Fərman Zeynalov ağır zəhmət tələb edən və dilçilikdə hələ də mübahisəli olan bir problemin araşdırılmasına girişmiş, ağır zəhməti və güclü analitik təfəkkürü sayəsində onun

uğurlu həllinə nail ola bilmişdir. Hesab edirəm ki, bu əsərə görə müəllif iddiasında olduğu elmi dərəcəni almağa layiqdir.

Müdafənin gedişini ümumiləşdirən Şuranın sədri f.e.d., prof. N.Cəfərov öz nitqində belə bir cəhətini də vurğudu ki, bu işdə gözəçarpan məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, orada müəllifin elmi-nəzəri fikirlərindən gəldiyi nəticələr qrafik formalarda izahedici nümunələrlə nümayiş etdirilir.

Elmi məbəd bilən alim

(ixtisarla)

Uzun illər eyni tədris müəssisəsində çalışırıq. Amma etiraf edim ki, bu yazının meydana gəlməsinin əsas səbəbi Fərman müəllimin “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” adlı monoqrafiyası ilə tanışlığım oldu. Səmimiyyətlə deyim ki, Fərman müəllimlə söhbətlərdən həmişə məmnun qalmışam və bu söhbətlərin əksəriyyətində elmdən, onun insanlığın xilasındakı rolundan danışmışıq. Elmin xilasedici gücünə Fərman müəllim – filologiya elmlər doktoru, professor Fərman Zeynalov qədər inanan az adam tanıyıram. İlk baxışdan qaraqabaq insan təsiri bağışlayır. Bəli, məhz ilk anda. Elmdən onun müxtəlif sahələrindən söhbət düşəndə sanki dəyişir, çöhrəsi işıqlanır. Fərman Zeynalov elm üçün dünyaya gəlib. Elmlə nəfəs alır. Öyrənməyə can atan və dünyanın gərdisindən xəbərdar olan adamlarla onu daha tez-tez bir yerdə görmək olur. Elmlərin kökü və qarşılıqlı əlaqəsi Fərman müəllimi düşündürən problemlərdəndir. Dilin, xüsusən Azərbaycan dilinin fonetikasını digər dillərlə vəhdətdə öyrənən alimdir. Fonemlərin yaranması ilə bağlı bəzən qəribə təsir yaradan, maraqlı və maraqlı olduğu qədər faydalı tədqiqatların müəllifidir.

F.Zeynalovun daha bir yazısı “Dil və mədəniyyətdə oxşar ritmik-melodik strukturlara dair” adlı məqaləsi qaldırılan problemlə bağlı təsəvvürlərimi daha da genişləndirdi. Onun özündən əvvəlki alimlərə tənqidi amma rəğbətli yanaşma tərzi sələf-xələf münasibətlərini müəyyənləşdirməyin simvolu təsiri bağışlayır. Fərman müəllimin öz ideyalarına münasibətdə bir az qəribə, bir az həzin ton var. Fərman müəllimin fikrincə, elmin əsaslarına, kökünə istinad etmədən, onun xüsusiyyətlərini bilmədən, genetik haləsinə bələd olmadan gözəçarpan nailiyyətlər qazanmaq mümkün deyil. Tədqiqatlarında, hansı istiqamətdə araşdırma aparmasından asılı olmayaraq, öz fikirlərinə sadıq qalır. Mütləq mənada istədiyinə nail olur desək, səhv etmiş olarıq. Və dünya elmi tarixində də elə bir tədqiqatçı olmayıb ki, ideyalarının hamısını həyata keçirə bilsin. Yeganə çıxış yolu özünün elmi məktəbini yaratmaqdır. Yəqin ki, alim özü bu məktəbi yaratmağı qarşısına

məqsəd qoymur. Amma onun yaradıcılığı, bu yaradıcılıqdan birbaşa və dolayısı ilə bəhrələnən elmsevərlər məktəbin yarandığının göstəricisidir.

Fonetist alimdir. Onun araşdırmaları fonetikanın, bütövlükdə, dilçiliyin ənənələrinə söykənib, ilki üzə çıxarmaq olub. Nəticələrdən biri Fərman Zeynalovun adı ilə bağlıdır. Fonetikanın elmi əsası, fonemlərin yaranması, sözlərdə fonogenetik qanun, sözlərin heca strukturunun müxtəlif modellərdə təzahür etməsinin kökü təbiətdə meydana çıxır ki, cansız təbiətin belə bir mükəmməl varlıq yarada biləcəyi fikri tərəddüdlərə gətirib çıxarır.

Alimin, tədqiqatçının gəldiyi nəticələrin əhəmiyyəti, yaradıcılığının elmi sistemdə tutduğu yer, mövqe həm də mütəxəssislərin rəylərinə istinad olunaraq qiymətləndirilir.

F.Zeynalov tədqiqatlarının birində obyektiv sualla çıxış edərək yazır ki, bir haldakı təbiətin özünü qurub yaşatması prosesində əlahiddə rol oynayan fiziki və kimyəvi qanunlar hər yerdə eynidir, bəs necə olur ki, Yer kürəsində insanlar eyni dildə deyil, müxtəlif dillərdə danışırlar. Necə olur ki, anatomik cəhətdən eyni quruluşa və eyni fizioloji funksiyaya malik danışmaq üzvlərində müxtəlif səs çalarları, müxtəlif artikulyasiyalar, səs düzümü, danışmaq ritmi, tonlar, nitq mizanları və nəhayət, bir-birindən tamamilə seçilən fonetik nüanslar, fərqlər meydana gəlir? Müəllifə görə, real varlıqda baş verən bütün müxtəlifliklərin, dəyişkənliklərin və rəngarəngliyin əsasında, heç şübhəsiz, Günəş enerjisi (istiliyi) və şüaları ilə müşayiət olunan təbiətin öz təbii ritmi durur. Ritm, canlı və cansız təbiətə xas olub, onların daxili dinamikasını səciyyələndirir. Və bu daxili dinamika öz enerjisini Günəşin şüalarından, nurundan alır. Belə ki, Günəş istiliyinin Yer kürəsinə qeyri-bərabər paylanması və ilin müxtəlif fəsilələrində Günəş şüalarının Yerə müxtəlif bucaq altından düşməsi nəticəsində ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə təbiətin ritmik ahəngi də, düzümü də, tempi də, pulsvarı dinamikası da müxtəlifləşir. Beləliklə, hər bir coğrafi məkanın öz təbii ritmi yaranır və həmin ərazinin canlı və cansız aləmmi o ritmdə “nəfəs alır”, öz inkişafını formalaşdırır, təkmilləşdirir. Belə ki, tarixi inkişafda xarici mühit amillərinin ritmik ahənginə, quruluşuna uyğun, həmin ərazidə yaşayan insanların (xalqların) daxili aləminin özünə xas ritmi formalaşır.

Xarici mühitin ritmi ilə insanların daxili bioloji ritminin həmahəng formalaşması günəş enerjisinin, həm də torpağın birbaşa təsiri və həmçinin qida maddələrindən orqanizminin əldə etdiyi enerji (maddi-mənəvi) vasitəsilə həyata keçirilir. Nəticədə xarici və daxili ritmik quruluşların arasında həmagənglik yaranır. Həyat və xarici mühit insanları öz ritminə uyğun nişanlayır. Yəni kimyəvi tərkibi oxşar olan maddələr – oxşar formalı kristallar əmələ gətirdiyi kimi, eyni coğrafi ərazinin təbii ritmi də insanlarda komplimentar ritmik quruluşlar formalaşdırır. Ayrı-ayrı xalqların dilinin və poetik nitqinin daxili quruluşunda ümumi, ortaq cəhətlər olmasına baxmayaraq, dillərin özlərinin səs düzümü, nitqin ritmik axını, eləcə də poetik vəzn baxımından fərqlənir.

Əsərləri, çap etdirdiyi monoqrafiyalar, elmi konfransdakı çıxışları, xaricdə çap olunan irihəcmli məqalələri mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. Hal-hazırda vaxtilə müəllim kimi fəaliyyətə başladığı kafedraya rəhbərlik edir.

Biz də həyatının müdrik dövrünü yaşayan Fərman müəllimə yeni-yeni nailiyyətlər, sağlamlıq və uzun ömür arzulayırıq.

Oqtay Abbasov

ADU-nun dosenti, yazıçı-şair

(525-ci qəzet, 8 noyabr, 2016-cı il)

**Dilçilik elmində parlaq imza: filologiya elmləri doktoru,
professor Fərman Zeynalov (ixtisarla)**

Müasir Azərbaycan elm aləmində elə şəxsiyyətlər var ki, onlar təkcə ölkəmizdə deyil, həmçinin, dünya elm adamları tərəfindən də qəbul olunur, elmi yenilikləri və əldə etdikləri nəticələri müntəzəm olaraq izlənilir, diqqətdə saxlanılır, onlar haqqında müəyyən fikirlər və rəylər söylənilir. Bu alimlərimizdən biri də Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetika kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Fərman Zeynalovdur. Onun əsərləri təkcə respublikamızda deyil, həm də ABŞ-da, Kanadada, Böyük Britaniyada, İranda,

Gürcüstanda nəşr olunub və mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. O, dilçiliyin mühüm və mübahisəli problemlərindən biri olan dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu məsələləri ilə bağlı öz orijinal sözünü demiş, dillərin müxtəlifliyinə dair yeni bir nəzəriyyə və yeni bir fonetik qanun irəli sürmüş və onları elmi cəhətdən əsaslandırıb. Fərman Zeynalov respublikamızda ingilis dilinin fonetikasi və fonologiyası üzrə yeganə filologiya elmlər doktoru, professordur.

Güclü yaddaşa, analitik düşüncə tərzinə malik olan Fərman müəllim bu vaxta kimi respublikada işlənməmiş cümlə vurğusu ilə bağlı mövzu üzərində araşdırmalar aparıb. O, 1984-cü ildə Tbilisi Dövlət Universitetində “İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə vurğusunun fonetik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili (rus dilində)” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını uğurla müdafiə edərək, filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi alıb. Əsərin elmi dəyərini qiymətləndirərkən tanınmış türkoloq prof. N.N.Canaşya və dosent İ.Saracişvili bir cəhəti, xüsusilə qeyd etmişlər ki, “Cümlə vurğusu” anlayışını ilkin olaraq Türkologiyaya Fərman müəllim gətirmişdir və onun ingilis dili ilə müqayisədə hərtərəfli izahını vermişdir”. Sonra o, “Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu” adlı doktorluq dissertasiyası mövzusu üzərində çalışıb. 1999-cu ildə dilçilərin və filosofların marağına səbəb olan “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” adlı monoqrafiyasını çap etdirib.

F.Zeynalov 2001-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində doktorluq dissertasiyası müdafiə edib. Onun doktorluq dissertasiyasının rəsmi opponenti Rusiya Federasiyasının əməkdar elm xadimi, fonetika və fonologiya üzrə tanınmış germanist filologiya elmlər doktoru, professor Y.A.Dubovski öz rəyində Fərman müəllimi “Yeni bir nəzəriyyənin atası” adlandırıb. Fərman Zeynalov doktorluq dissertasiyasında dillərin quruluş müxtəlifliyini izah etməyə yönəlmiş bir nəzəriyyə (helio-ritmik) və bir qanun (fonogenetik) irəli sürüb və onları elmi-nəzəri və əməli cəhətdən əsaslandırıb. Fərman Zeynalov tədqiqatından əldə etdiyi və müasir dilçilik üçün yeni olan müddəaları dünya alimləri tərəfindən qiymətləndirilib.

Fərman müəllim apardığı araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlir ki, xalqlarının milli dilinin danışıq ritmi, ritmik-melodik quruluşu ilə həmin xalqın yaratdığı mədəniyyət və incəsənət nümunələrinin quruluşu arasında bir izomorfluq vardır. Bu izomorfluğun əyani nümunələrini o, Azərbaycan və digər türk xalqlarının incəsənət nümunələrində rast gəldiyini aşkar edib. Fərman Zeynalovun irəli sürdüyü ən maraqlı mülahizələrdən biri də dil, musiqi və ekologiyanın qarşılıqlı münasibəti haqqındadır. O, “Dil, musiqi və vokal ekologiya məsələlərinə dair” məqaləsində ilkin olaraq “vokal ekologiya” terminini işlədib. Alimin nöqtəy-nəzərincə, digər təbii sistemlər kimi, bəşəriyyətin musiqi sistemi də müəyyən təbii iyerarxik əlaqələr üzərində qurulur, bütövləşir və bu əlaqə fonunda Azərbaycan musiqisinin, xüsusilə muğamların öz yeri, öz həlqəsi vardır. Bu gün bəşəriyyət ciddi ekoloji problemlərdə qarşılaşdığı kimi, “vokal ekoloji” problemlərlə də qarşılaşır.

Fərman Zeynalov respublika və beynəlxalq səviyyəli konfranslarda etdiyi maraqlı məruzələrdə dilçi alimlərin böyük rəğbətini qazanıb. I Türkoloji qurultayın 80 illiyinə və H.Əliyevin 90 illiyi münasibətilə keçirilən Beynəlxalq Konfranslarda maraqlı çıxışlarına görə “Fəxri Fərman” və “Sertifikat”la təltif edilib. 2010-2011-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında ekspert olub.

Fərman müəllimin dilə yeni rəkursda yanaşmasının özəllikləri respublika və xarici mətbuatda öz əksini tapıb.

Bu alimin dilin sistem və strukturunun təbii obyektlərə münasibətinə dair fikirləri xarici dilçilər tərəfindən bəyənilib və onun “Universal properties of human language in the light of natural phenomena” adlı irihəcmli məqaləsi ingilis dilində Kanada İMPAKT faktorlu jurnalda dərc edilib (2016).

2019-cu ilin may ayında Fərman Zeynalovun “What causes the human language to be diverse” adlı daha bir irihəcmli məqaləsi 7,08 reytingli İMPAKT faktorlu (Tomson Reuter) jurnalında çap olunub.

Dilçilik elminə verdiyi sanbalı töhfələrə görə Fərman müəllim Xarici ölkələrin Akademiyalarına akademik üzv seçilib, müxtəlif fəxri adlara, mükafatlara layiq görülüb, orden və medallarla təltif edilib.

Əzim Əliyev

ADU-nun dosenti

(525-ci qəzet, 10 iyul, 2019-cu il)

Xaricdə nəşr olunan nüfuzlu jurnallar (“Advances in Social Sciences Research Journal”, “International Journal of Advanced Research”), Fərman müəllimə müraciət edərək onlara yeni məqalələr göndərməyi arzu edirlər. Belə ki, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığında fəaliyyət göstərən “Advances in Social Sciences Research Journal” Fərman müəllimə ünvanladığı müraciətdə yazır: “Əziz Fərman Hüsən oğlu Zeynalov, sizin “Universal Properties of Human Language in the Light of Natural phenomena” adlı məqalənizə “International Journal of English Linguistics” jurnalında rast gəldik. Məqalə bizə mənalı və dərin təsir bağışladı. Bildirmək istəyirik ki, məqaləniz jurnalımızda Sizin töhfələrinizdən faydalanmaq marağına səbəb oldu. Əgər Sizin əlinizdə yeni çap olunmamış məqaləniz, yaxud bizim jurnalda təbliğat vasitəsi kimi məqalənizi çap etdirmək fikriniz və razılığınız varsa, zəhmət olmasa, onları bizə göndərin. Bizim məqsədimiz dünyanın hər tərəfində tədqiqatçıları himayə etməkdən, layiqli olanları tapmaqdan, onların yaradıcı işini önə çəkməkdən ibarətdir”.

Advances in Social Sciences Research Journal

Dear Farman Husan Zeynalov!

We came across your article titled “Universal Properties of Human Language in the Light of Natural Phenomena” that was published “International Journal of English Linguistics”. It was impressive and caught our interest in gaining your contribution in Advances in Social Sciences Research Journal (ASS.RJ). If you have unpublished papers in hand or have the idea of making our journal (ASS.RJ)

a vehicle for publication of your article. Please feel free to submit your manuscript on line or send them in email.

Who are we?

Advances in Social Sciences Research Journal (ASSRJ) is a monthly Journal based in United Kingdom that is open access and peerreviewed. We aim to promote research by helping researchers around the globe to get deserved credit for their creative work by publishing their manuscripts.

Thomas Harvey

*Editorial Assitant Services for Science
and Education, United Kingdom*

“International Journal of Advanced Research” jurnalı yazır:

“Hi Farman Husan Zeynalov!

The Editor-in-Chief is pleased to inform you that your submitted research article has been published in the International Journal of Advanced Research (IJAR) and is online in the website of IJAR.

Hope to get more papers from you and your colleagues”.

Rəylər və redaktorluq

1. Tariyel Vəli Nüvədili. “Əcdad”. Sietl, ABŞ, 1996. (rəyçi: F.Zeynalov, F.Veysəlli ilə şərikli)
2. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. I Studia philologica. Bakı, “Təhsil”, 2005. (rəyçi: f.e.d. F.Zeynalov)
3. Aslanov F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi prinsipləri. Bakı, 2005. (rəyçi: f.e.d. F.Zeynalov)
4. Dilçilik Ensiklopediyası. I cild. Bakı, Mütərcim, 2006. (f.e.d., prof. F.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə. Rəyçi: f.e.d. F.Zeynalov)
5. Veysəlli F.Y. “Dil”. Bakı, Təhsil, 2007. (rəyçi: f.e.d. F.Zeynalov)
6. Dilçilik Ensiklopediyası. II cild. Bakı, Mütərcim, 2008. (f.e.d., prof. F.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə. Rəyçi: f.e.d. F.Zeynalov)
7. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. II Studia philologica. Bakı, Mütərcim, 2008. (rəyçi: f.e.d. F.Zeynalov)
8. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərlər. I cild. Bakı, Mütərcim, 2009. (redaktor f.e.d. F.Zeynalov)
9. Veysəlli F.Y. Semiotika. Studia philologica. Bakı, Mütərcim, 2010. (rəyçi: f.e.d. F.Zeynalov)
10. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2010 (Almancadan tərcümə edəni prof. F.Veysəlli, Elmi redaktor f.e.d., prof. F.Zeynalov)
11. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı, “Victory”, 2013. (rəyçi: f.e.d., prof. F.Zeynalov)
12. Abbas Oqtay. Qəzəllər. Bakı, 2016. (Bütöv Azərbaycan qəzeti 02.02.2017. Rəy-təhlil: f.e.d., prof. F.Zeynalov)

QEYD: *Düşünürəm ki, yuxarıda qeyd edilən kitablara verilən rəylərin bəzilərinin məzmununu burada ümumiləşdirici formada vermək məqsəda uyğun olardı.*

“Ulu keçmişə güzgü tutan kitab” (Əcdad) adlı əsərdə Tariyel Vəli Nüvədilinin Şumer-Azərbaycan-Türk əlaqələri üzrə apardığı araşdırmalardan, xüsusilə gil lövhələrdə qazılmış Şumer yazılı abidələrdən etdiyi yeni tərcümələrdən və onlara verdiyi yeni izahlardan bəhs edilir. Kitabda gil lövhələrdən edilən tərcümə mətnləri və mətnlərin sözlərinə verilən leksik-semantik izahlar dörd dildə – türk, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində verilmişdir. Tərcümə mətnləri həmin dillərin mütəxəssisləri tərəfindən redaktə edilmişdir. Türk dilinə tərcümə edilmiş mətn parçalarının redaktoru professor Qurtuluş Öztopçu, ingilis dilinə edilmiş mətn parçalarının redaktorları Brayn Konul, Lesli Osbron, Barbara Braun, rus dilində olan mətn parçalarının redaktoru isə müəllifin qızı Tamella Tariyel Vəlidir. Həcmi 472 səhifədən ibarət olan bu əsər geniş formatda çap olunmuşdur. “Əcdad” kitabı 19 bölmədən, ədəbiyyatdan və illüstrativ materiallardan (şəkillərdən və qrafiklərdən) ibarətdir.

Tariyel Vəli 1942-ci ildə indi erməni işğala altında olan Nüvədili kəndində doğulmuşdur, azərbaycanlıdır, tibb elmləri namizədidir. 1991-ci ildən ABŞ-da yaşayır. O, 60-cı illərdən başlayaraq Şumer-Azərbaycan-Türk əlaqələri problemi ilə məşğul olur. O, ABŞ-da nəşr olunan – “Türk dünyası” yeni adı isə “Babylon-Azərbaycan” Beynəlxalq dərgisinin təsisçisi və baş redaktorudur.

Tariyel Vəli Nüvədilinin tədqiq etdiyi, araşdırdığı problem və gəldiyi nəticələr, irəli sürdüyü mülahizələr digər elm sahələri mütəxəssislərinin araşdırmaları ilə, onların gəldikləri nəticə və mülahizələrlə, bir növ, üst-üstə düşür. Belə ki, Tariyel Vəli Nüvədilinin fikir və mülahizələri və gəldiyi nəticələr Xudu Məmmədovun və onun tələbələrinin “Naxışların yaddaşı”, Nurəddin Rzanın “Xudu açarı”, Baloğlan Şərifzadənin “Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan”, E.Əlibəyzadənin “Ana kitablar”, Oljas Süleymanovun “Az və Ya”, Mirəli Seyidovun “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən”, Qiyasəddin Qeybullayevin “Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən”, Rafiq İmraninin “Azərbaycan muğam janrının yaranması və inkişafı tarixi”, İsa Musayevin “Dil, yaddaş, vətən vətəndaş” kitablarında, habelə “Uzaq yaxın Şumerdə” (Aydın Məmmədov), IV-IX əsrlərin gürcü-erməni qaynaqlarında (Voroşil Qukasian), “Memarlıq incilərində” (Davud Axundov),

“Qədim Şərqi miqlərində” (Ağayar Şükürüv), “Qobustan qayalarında” (Cəfər Cəfərov), gənc Camal Abdullayev “Məşhur Norveç səyyahı” (Tur Heyerdal), “Qərbi Azərbaycan ərazisindən Bakıya gətirilən “Ulu Türkün daş runi yazılarında” (Həmzə Əliyev), “Bütün dünya dillərinin ulu türk dilində birləşdiyində” (Məhər Aşurov), “Tətbiqi sənət əsərlərinin ulu ornamentlərində” (Kubra Ulsoy, Mətanət Abdullayeva) özünə söykək və dəstək tapır (Bax: “Babylon-Azərbaycan”, Vol.1., №1, USA, Seattle, 1999) (F.Veysəlli, F.Zeynalov). Bu deyilənlərə F.Ağasiyevin (2005, 2006, 2007) Rizvan Cəbiyevin “Sumer Kilidi” (2008) kitabını və Çingiz Qaraşalının linqvistik araşdırmalarını da əlavə etmək olar (2005, 2009, 2013).

F.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəllinin əsərlərinə verilən rəylərə gəlincə, ilk öncə, onu vurğulamaq yerinə düşər ki, o, respublikada və onun sərhədlərindən kənarında tanınan görkəmli dilçi alimdir. Onun elmi-pedaqoji yaradıcılığını, xüsusilə fonetika və fonologiya sahəsindəki elmi axtarışlarını yüksək qiymətləndirən Beynəlxalq Fonetika Elmlər Cəmiyyəti onu öz sıralarına üzv qəbul etmişdir. Fəxrəddin Veysəlli çağdaş Azərbaycan dilçiliyində Avropaya pəncərə açan ilk alimdir. Onu çoxsaylı əsərləri ilə Qərb dilçiliyinin nüanslarını Azərbaycanda yayan alimlərin pioniəri və ən öncülü adlandırmaq olar.

Onun dilçiliyə dair əsərlərini, xüsusilə ikicildlik “Dilçilik Ensiklopediyası” bir əsrə abidə olacaq kitablar kimi dəyərləndirilə bilər.

F.e.d., prof. Sərxan Abdullayevin “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi” adlı kitabının məzmununda hərtərəfli və dərinlən əsaslandırılmış, bir elmi sistem – qeyri-səlis dilçilik nəzəriyyəsi durur. Mütəxəssislər kitabı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada ilk qeyri-səlis dilçilik nümunəsi adlandırırlar. Bu kitab Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Elmi İnnovasiyalar Mərkəzində qeydə alınmış və çapa məsləhət görülmüşdür.

Dilçiliyin yeni bir qolunun, sahəsinin Azərbaycanda təşəkkül tapması, yaranması Azərbaycan dilçiliyinin dünya, xüsusilə Qərb dilçiliyi səviyyəsinə

yüksəlməsi, müəyyən məqamlarda, bəlkə də, onu üstələməsinə yönələn bu əsər ilk və yeni istiqamətli bir dilçilik əsəri kimi qəbul edilə bilər və bu əsərin Şərqi təfəkkürü, Şərqi zehniyyəti zəminində meydana gəlməsini də təsadüfi hesab etmək olmaz. Həcmi 596 səhifədən ibarət olan bu kitab giriş, səkkiz fəsil və istinad edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi” monoqrafiyası öz orijinallığı, yeniliyi, təhlil metodu ilə seçilən və bu vaxta qədər linqvistik arenada toxunulub öyrənilməmiş, qeyri-səlis dilçilik probleminin tədqiqi məsələlərinə həsr edilmişdir. Əsərin diqqətəlayiq cəhətlərindən biri budur ki, müəllif qeyri-səlis çoxluqlar kimi nəzərdən keçirilən linqvistik qiymətlərin iyerarxik əlaqəsini müəyyənləşdirir, yaygınlığın mexanizmini açıb göstərir. “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi” əsərində müəllif araşdırıb təhlil etdiyi problemlərin əhatə genişliyi, tutumlu düşüncə və fikir dərinliyi, tutarlı ifadələri, ardıcıl və sərrast mühakisələri ilə faktlardan məna əldə etməyi bacaran, onları nəzəriyyə səviyyəsinə qaldıran yeni ideyalar generatoru kimi özünü ictimaiyyətə təqdim edir. S.Abdullayevin bu monoqrafiyası dünya dilçiliyində bir hadisə, ilk və yeni istiqamətli fundamental bir əsər, onun müəllifi isə qeyri-səlis məntiqdən qeyri-səlis dil və bütövlükdə, dilçilik nəzəriyyəsinə körpü ata bilmiş ilk və yeganə dilçi alim kimi dəyərləndirilə bilər. Bu kitab analitik fəlsəfə, linqvistik psixologiya, sosiolinqvistika, mətn dilçiliyi, praqmatika, linqvistik politologiya, üslubiyyat və s. kimi elmi-bilik sahələri ilə maraqlanan oxucular, mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər (Kitabın təhlilinə f.e.d., prof. F.H.Zeynalov və dosent A.Cəfərov 64 səhifəlik rəy yazmış və onu kitab formasında çap etdirərək, ictimaiyyətə təqdim etmişdir. “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi əsəri üzərində düşüncələr”. Bakı, Mütərcim, 2015).

Avtograflar

İstedad və zəhmətinə inandığım və güvəndiyim hörmətli Fərman müəllimə hörmət əlaməti kimi və xatirə olaraq.

prof. Sərxan Abdullayev

“Dil və bədii qavrayış”, Bakı, “Yazıçı”, 1984

Əzizim Fərman bəyə, elmdə və həyatda daha uca zirvələr fəth etməyi arzulayıram.

prof. Fəxrəddin Veysəlli

“Dil, cəmiyyət və siyasət”, Bakı, 2004

Elmi və obyektivliyi ilə seçilən hörmətli professor Fərman bəyə, xoş arzularla.

prof. Fikrət Aslanov

“Müasir alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmatik üzvlənmə prinsipləri”. Bakı, 2005.

Əziz və istəkli Fərman bəyə, ən xoş arzularla.

prof. Fəxrəddin Veysəlli

“Dil”, Bakı, 2007

Hörmətli professor, zəhmətkeş alim, Fərman Hüsənoğluna müəllifdən.

prof. Bilal İsmayılov

“Fransız dilinin aktual sintaksisi və onun tədrisi problemləri”, Bakı, “Nurlan”, 2008

Böyük alimimiz hörmətli Fərman müəllimə, ən gözəl arzularla.

şair Sabir Mustafa

“Dünya və mən”, Bakı, 2009

To the great phonetician prof. Farman with deep respect of the author.

p.e.d., prof. Dilara Ismayilova

“Teaching English as a foreign language”,

Bakı, Mütərcim, 2011

İstedadlı alim-filoloq, filologiya elmləri doktoru, professor Fərman müəllimə ən xoş arzularla müəllifdən.

Cavanşir Quliyev

“Mürəkkəb söz və onun strukturu”, Bakı, 2011

Böyük türk dünyasının böyük alim oğlu Fərman bəyə, ən gözəl arzularla.

şair Sabir Mustafa

“Ruhlar danışır...”, Bakı, Mütərcim, 2014

“Türk sonetləri”, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2016

Dərindən tanıdıqca böyük alim və nəcib insan olduğuna daha çox əminlik yaradan Fərman müəllimə, müəllifdən səmimi arzularla.

yazıçı-şair Oqtay Abbas

“Qəzəllər”, Bakı, 2016

Elmimizin daha bir zirvəsinə, orijinal fikirləri ilə seçilən Fərman müəllimə – hörmət əlaməti kimi və yadigar olaraq.

F.e.d., prof. Sərxan Abdullayev

“Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi”, Bakı, 2013

Gözəl alim, ziyalı şəxsiyyət, yurdsevər, poeziya vurğunu Fərman müəllim üçün müəllifdən kiçik bir xatirə.

Xocalı sakini, şair Yusif Savalan

“Vətən və məhəbbət”, Bakı, Mütərcim, 2013

Səmimi insan və tələbəm prof. Fərman Zeynalova müəllifdən – Oruc Musayevdən xatirə.

f.e.d., prof. Oruc Musayev

“Müasir Azərbaycan və müasir ingilis dillərinin morfolojiyası”, Ankara, 2018

Əzizim Fərman müəllimə, professor Zeynalova, müəllifdən xoş arzularla.

yazıçı-şair Oqtay Abbas

“Sözün yaddaşı”, Bakı, 2019

Həyat ideallarımın biri, görkəmli alim və şəxsiyyət professor Fərman Zeynalova, dərin hörmət və ehtiramla.

prof. Dr. yazıçı-şair Elçin İsgəndərzadə

*Əsərləri. V cildə. I cild “Vektor”,
Beynəlxalq Nəşrlər Evi. Bakı-Azərbaycan, 2017*

Dəyərli elm sahibi, sözün, səsin dəyərini verən professor Fərman Zeynalova, müəllifdən xoş arzularla.

dosent, p.e.d. Əzim Əliyev

“Qloballaşma və millilik”, Bakı, 2020

**Heyatı və eğitim-bilimi çalışmalarının önemli aşmaları / Main stages of life
and scientific-pedagogical activities**

**Основные этапы жизни и научно-педагогической деятельности / Həyat və
elmi-pedaqoji fəaliyyətinin əsas mərhələləri**

29 yanvar 1944-cü ildə Cəbrayıl rayonunun Həsənqaydı kəndində anadan olub.

Hacılı yediillik və Şükürbəyli kənd orta məktəblərində təhsil alıb.

1961-ci ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun Qərbi Avropa Dilləri fakültəsinin ingilis dili şöbəsinə daxil olub.

1963-1966-cı illərdə hərbi xidmətdə olub.

1964-cü ildə Tbilisidə serjant məktəbində oxuyub.

1965-ci ildə bölmə komandiri olub. Hərbi xidmətdə fərqləndiyinə görə Fəxri Fərmanla və Böyük Vətən müharibəsində Qələbənin 20-ci ildönümü münasibətilə yubiley medalı ilə təltif olunub.

1966-cı ildə rota staşınası vəzifəsində işləyib.

1966-1969-cu illərdə İnstitutda təhsilini davam etdirib.

1969-cu ildə İnstitutu fərqlənmə diplomu ilə bitirib və İnstitut Elmi Şurasının qərarı ilə Fonetika kafedrasında müəllim saxlanıb.

1973-cü ildə M.F.Axundov adına APDİ iki İnstituta ayrılıb.

1973-cü ildə İngilis dilinin fonetikasi kafedrasında müəllimlik fəaliyyətini davam etdirib.

1973-cü ildə İngilis dili fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən TEC-in nümayəndəsi olub.

1974-cü ildə İngilis dilinin fonetikasi kafedrasında baş müəllim vəzifəsinə seçilib.

1974-cü ildə M.F.Axundov adına APDİ “Elmi əsərlər”ində “Vurğu və onun ingilis dilində bəzi fonetik hadisələrdə əlaqəsi” adlı ilk məqaləsi çap olunub.

1978-ci ildə Minsk Xarici Dillər İnstitutunda təkmilləşmə kursunda olub və İnstitutun eksperimental-fonetika laboratoriyasında namizədlik dissertasiyasının bir hissəsini yerinə yetirib.

1982-cü ildə Moskva şəhərində Moris Torez adına Moskva Dövlət Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunda təkmilləşmə kursunda olub və dissertasiya işini tam hazır vəziyyətə gətirib.

1984-cü ilin may ayında Tbilisi Dövlət Universitetində “İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə vurğusunun fonetik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili (rus dilində)” mövzusunda (German dilləri, Türk dilləri ixtisası üzrə) namizədlik dissertasiyası müdafiə edib və həmin ilin oktyabr ayında filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görülüb.

1984-cü ildə İngilis dili fakültəsində TEC-in sədri seçilib.

1984-cü ildə onun haqqında “Elmə bağlı ömür” adlı məqalə “Bilik” qəzetində (02 noyabr) çap olunub (dosent A.Hüseynov, aspirant A.Cəfərov).

1988-ci ildə Pyatıqorski Xarici Dillər İnstitutunda təkmilləşmə kursunda olub.

1992-cü ildə dosent elmi adı alıb.

1992-cü ildə Xaricdə (İran, Təbriz-Bakı birgə konfransı) ingilis dilində ilk tezisi çap olunub.

1993-cü ildə “Nitq praktikasına dair orfotonetik mətnlər toplusu” adlı tədris vəsaiti çap olunub.

1994-cü ildə “İngilis dilinin fonetikasına dair praktikum” adlı dərs vəsaiti çap olunub.

1996-cü ildə “İngilis dilində orfofonik çalışmalar” adlı tədris vəsaiti çap olunub.

1996-cü ildə “İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri” adlı elmi-praktik məzmunlu dərs vəsaiti çap olunub (həmmüəlliflər: A.Axundov, S.Babayev).

1997-ci ildə Xaricdə (ABŞ) “A Great Azerbaijan Culture in the Light of Crystallography” adlı kitabı çap olunub.

1998-ci ildə “Pronunciation and Spelling in English” adlı kitabı çap olunub.

1999-cü ildə dilçilərin və filosofların marağına səbəb olan “Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri” adlı monoqrafiyası çap olunub.

Monoqrafiyada bir nəzəriyyə (helo-ritmik) və bir fonetik (fonogenetik) qanun irəli sürülüb və onlar elmi-nəzəri və praktik baxımdan əsaslandırılıb.

1999-2003-cü illərdə Xaricdə (ABŞ) dörd məqaləsi ingilis dilində çap olunub.

2001-ci ildə “Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi” mövzusunda (German dilləri və dil nəzəriyyəsi ixtisasları üzrə) doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

2002-ci ildə “Mirzə Kazımbəy-200” adlı Beynəlxalq Konfransda çıxış edib.

2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiyası Komissiyasının qərarı ilə ona filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi verilib.

2003-cü ildə “Practical English phonetics” adlı Book I, Book II kitabları çap olunub.

2005-ci ildə Cəfər Cəfərovun 100 illiyi münasibətilə keçirilən konfransında çıxış edib.

2005-ci ildə “Müasir dilçilik problemləri” adlı Beynəlxalq Konfransda çıxış edib.

2005-ci ildə “Tərcümə və transmilli proseslər” adlı Beynəlxalq Konfransda çıxış edib.

2006-cı ildə “I Türkoloji qurultayın 80 illiyi”nə həsr edilmiş Beynəlxalq Konfransda çıxış edib.

2006-cı ildə “Tağıyev oxuları” adlı Beynəlxalq Konfransda çıxış edib.

2007-ci ildə “Müasir dilçiliyin problemləri” adlı Beynəlxalq Konfransda çıxış edib.

2007-ci ildə “Practical English phonetics” adlı Book I, Book II kitabları təkrar nəşr olunub.

2009-cu ildə onun elmi fəaliyyətini əks etdirən oçerk çap olunub (“Azərbaycanda Xarici Dillər” jurnalı, 2009, №2, f.e.d., prof. F.Y.Veysəlli).

2009-cu ildə Vektor Beynəlxalq Elmi Mərkəzi Mükafat Komissiyasının qərarı ilə “XXI əsr Azərbaycan Ziyalıları” Beynəlxalq layihənin qalibi olmuş və “XXI əsr Azərbaycan Ziyalısı” Beynəlxalq diplomu ilə təltif olunub.

2009-cu ildə İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının müdiri vəzifəsinə seçilib.

2010-cu ildə “Mədəniyyətlərarası dialoq” adlı Beynəlxalq Konfransda çıxış edib.

2010-cu ildə Xaricdə (Gürcüstanda) “On isomorphism in different informational systems” adlı məqaləsi çap olunub.

2010-cu ildə professor elmi adı alıb.

2010-2011-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında filologiya elmləri üzrə ekspert olub.

2011-ci ildən Azərbaycan Dillər Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən German dilləri ixtisası üzrə dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Müdafiə Şurasının üzvüdür.

2013-cü ildə H.Əliyevin 90 illiyi münasibətilə keçirilən Beynəlxalq Konfransda çıxış edib.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin “Qabaqcıl Təhsil İşçisi” adına layiq görülüb.

2015-ci ildə f.e.d., prof. S.Ə.Abdullayevin “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi” (2013) adlı irihəcmli əsərinə geniş bir rəy yazıb (həmmüəllif A.Cəfərov) və rəy kitab şəklində çap olunub.

2016-cı ildə “Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri”nə həsr edilmiş Beynəlxalq Konfransda çıxış edib.

2016-cı ildə Xaricdə (Kanada) “Universal properties of human language in the light of natural phenomena” adlı irihəcmli məqaləsi İMPAKT faktorlu jurnalında (International Journal of English Linguistics. Vol.6, № 1) dərc edilib.

2016-cı ildə onun haqqında “Elmi məbəd bilən alim” adlı məqalə çap olunub (525-ci qəzet, 08 oktyabr, dosent, yazıçı-şair O.Abbas).

2018-ci ildə “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” adlı III Beynəlxalq Konfransda çıxış edib.

2018-ci ildə (mart) Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının akademik üzvü seçilib.

2018-ci ildə Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının “Qızıl Ulduz” medalı ilə təltif edilib.

2018-ci ildə “Atatürk Beynəlxalq mükafatı”na layiq görülüb.

2018-ci ildə Avropa Təbiət Elmləri Akademiyasının (Hanover, Almaniya) akademik üzvü seçilib.

2018-ci ildə (dekabr) Dünya elmində xidmətlərinə görə Birləşmiş Millətlər Şurasının İctimai Mükafatı (UNCOPA) olan “Elm və sülh səfiri” Beynəlxalq Fəxri ad verilib.

2018-ci ildə uğurlarına görə Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının “Türk Dünyasında İlin Elm adamı” Beynəlxalq mükafatla təltif olunub.

2019-cu ildə (may) “What causes the human languages to be diverse” adlı irihəcmili məqaləsi 7,08 reytingli İMPAKT faktorlu (Tomson Reuter) jurnalında (International Journal of Advanced Research 7(14), p.61-69) çap olunub.

2019-cu ildə onun haqqında “Dilçilik elmində parlaq imza” adlı məqalə çap olunub (525-ci qəzet, 10 iyul, dosent Ə.Əliyev).

2019-cu ildə dünya elminə və təhsilinə verdiyi töhfəyə görə “Avropanın Fəxri Alimi” diplomu ilə təltif edilib.

2019-cu ilə Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığın nəzdində fəaliyyət göstərən “Advances in Social Sciences Research Journal”lı Fərman Zeynalova məktubla müraciət edərək onun elmi töhfələrindən jurnallarında faydalanmaq arzusunu ifadə edib.

2019-cu ildə onun haqqında “Cəbrayıl – Həsənqaydıdan başlayan ömür yolu” adlı məqalə çap olunub (“Milli irs” jurnalı, sentyabr-oktyabr №029-030, dosent Ə.Əliyev).

2019-cu ildə dünya elmi və təhsilinə xidmətlərinə görə Birləşmiş Millətlər Şurasının İctimai mükafatı (UNCOPA) olan “Avropaya Xidmət” ordeni ilə təltif edilib.

2020-ci ildə bütün dünya elmi və təhsilinə xidmətlərinə görə Birləşmiş Millətlər Şurasının İctimai Mükafatı (UNCOPA) olan “Avropanın Lider Ulduzu” ordeni ilə təltif olunub.

2020-ci ildə bütün dünya elmi və təhsilinə xidmətlərinə görə UNCOPA və Avropa Təbiət Elmləri Akademiyası tərəfindən “XXI əsrin Tanınmış Alimi” Beynəlxalq diplomla təltif edilib.

2020-ci ildə Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyası Türk Dünyası elminə və təhsilinə xidmətinə görə onu “Böyük Qızıl Ulduz” medalı ilə təltif edib.

2020-ci ildə “English practical phonetics” Book I, Book II kitablarının ikinci, yenidən işlənmiş nəşri çap olunub.

2004-2019-cu illərdə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə 8 nəfər dissertant və doktoranta elmi rəhbərlik edib. Elmlər doktoru proqramı üzrə bir nəfər dissertantın elmi məsləhətçisi olub. Dissertasiyanın müəlliflərindən biri Yəmən Respublikasının vətəndaşı olub.

Tədqiqatından dilçilik üçün əldə edilən yeniliklər

Dr.prof. F.H.Zeynalovun dilçilik üçün əldə etdiyi yeniliklər aşağıdakı məsələləri ehtiva edir:

-müxtəlif informasiya sistemlərində (kristal, genetik və linqvistik kodlarda) struktur və funksional izomorfluğun aşkar edilməsi;

-bəşər dillərinin quruluş müxtəlifliyinin səbəblərinin təbii obyektlər işığında araşdırılıb üzə çıxarılması;

-ritmik strukturların izomorfluğuna səbəb olan amillərin təbii mühit işığında araşdırıb müəyyənləşdirilməsi;

-dilin mərkəzi və mənalı vahidi olan sözlərdə “fonogenetik” qanunun mövcud olmasının aşkar edilməsi;

-dilin tarixi inkişafında baş verən səs dəyişmələrinin (fonetik-fonoloji) ritmik amillə izah edilməsi.

Araşdırmaları göstərir ki, kristalların quruluşunda aşkar edilən bir sıra qanunauyğunluqlar dil-nitq hadisəsinin quruluşunda da aşkar izlənilir.

Kristalların quruluşu onu təşkil edən elementlərin periodik təkrarından formalaşdığı kimi, dilin də quruluşu onun vahidlərinin müxtəlif mövqelərində birləşməsinin, gəlməsinin təkrarından formalaşır. Kristalın quruluşunda elementlərin periodik-ritmik təkrarı öz-özünü yenidən hasil edir, törədir və çoxqatlılıq əmələ gətirir, sonsuzluq təəssüratı yaradır. Dildə də dil vahidlərinin müxtəlif mövqələrdə gəlməsinin, birləşməsinin təkrarı öz-özünü yenidən törədir, hasil edir və çoxqatlılıq (səviyyələr) yaradır. Quruluş hesabına baş verən belə təkrarlanmalar dil-nitq vahidlərinin arasında əlaqə və münasibətlərin çoxluğuna imkan yaranır. Bununla da müxtəlif məfhumların, fikir və fikir variantlarının ifadə edilməsi mümkün olur.

Kristallar eyni prinsip üzrə formalaşsa da, onların quruluşu müxtəlifdir. Dillər də eyni prinsip üzrə formalaşır, onların da quruluşu fonotaktik, taktik və ritmo-melodik baxımdan müxtəlifdir. Kristallarda sistem-struktur əlaməti olduğundan onlar müəyyən informasiya daşıyıcısıdır. Bu baxımdan kristallar iki növ informasiya daşıyır: *semantik və estetik*.

Semantik informasiya hər bir kristalın quruluşunda mühitin, zaman və məkanın ritmik durumundan daşdığı məlumatdır. Estetik informasiya isə kristalların quruluş formasının proyeksiyası olan kristalix naxışların daşdığı, onların doğurduğu hissərdən duyulan məlumatdır.

Dil-nitq hadisəsi də sistem-struktur səciyyəli olduğundan linqvistik kod da insanlar arasında informasiya daşıyıcısıdır. Bununla yanaşı, linqvistik kod xalqın tarixindən, onun maddi-mənəvi həyat tərzindən, mədəniyyətindən, ənənəsindən, xarakterindən yaşadığı təbii-coğrafi ərazinin xüsusiyyətlərindən və s. ən başlıca və qiymətli informasiya daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Dilin funksiya baxımından da kristallara çox oxşarlığı vardır və onlar hətta, bir növ, eynilik təşkil edir. Təbiətdə insan üçün maddi və mənəvi olan tərəflər vardır.

Maddi olanlar (əşyalar) insanların bioloji-sosial mühitini, mənəvi olanlar isə insanların estetik-emosional mühitini yaradır. Bu baxımdan insanlar təbiətdəki kristalix əşyalardan material kimi istifadə edərək özlərinin bioloji-sosial mühitini, kristalların özlərindən və quruluşundan bəzək və naxış vasitələri kimi istifadə edərək estetik-emosional mühitini yaradırlar. Dil də, əsasən eyni funksiya yerinə yetirir.

Dilin kommunikativ funksiyası vasitəsilə insanlar bir-birilə öz aralarında ünsiyyət saxlayır, informasiya mübadiləsi edir, bununla da öz bioloji-sosial mühitini mühafizə edir.

Dilin emotiv-poetik funksiyası vasitəsilə insanlar estetik-emosional məlumatlar almaqla, ötürməklə özlərinin mənəvi aləmini qurur, onu dilə gətirərək ifadə edirlər.

Dilin yalnız kristallarla deyil, genetik kodla da izomorfluğu vardır. Genetik kodun da quruluşu onu təşkil edən elementdən (*adenin, quanin, timin, sitozin*) formalaşır və bu elementlərin müəyyən qaydada düzümü və onların yaratdığı kimyəvi mətn, linqvistik səviyyədə cümləyə və bu cümlələrin ardıcıl, zəncirvari düzülüşü isə mətnə uyğun gəlir. Genetik kodda da onun daxili quruluşunun elementləri periodik-ritmik olaraq təkrarlanır, öz-özünü törədir, yenidən hasil edir. Genetik kod da informasiya daşıyıcısıdır. Genetik kod bütün bitki, heyvan və insan orqanizminin hüceyrələrində olan irsi xüsusiyyətlərindən informasiya (məlumatlar) daşıyır.

Beləliklə, hər üç sistemdə ortaq olan bir sıra cəhətlər müşahidə edilir:

-hər üç sistemin quruluşu onları təşkil edən elementlərin periodik-ritmik təkrarından formalaşır;

-hər üç sistemə simmetriya xasdır, yəni elementlərin bütövün tərkib hissələrini təkrar etmək xüsusiyyəti, hissəciklərin bütövü adekvat şəkildə təmsil edə bilmək qabiliyyəti vardır;

-hər üç sistemin quruluşuna ritm xasdır. Belə ki, hər üç sistemin quruluşunda onun elementləri müəyyən birləşmələrdə periodik-ritmik olaraq təkrarlanır öz-özünü yenidən hasil edir, törədir;

-hər üç sistemin ilkin elementləri az və ya çox sayda diskret elementlərdən ibarətdir;

-kristallar atom, molekullardan, genetik kod nukleotidlərdən (*adenin, qvanin, timin, sitozin*), linqvistik kod isə fonemlərdən ibarətdir;

-hər üç sistemin elementləri ayrılıqda heç bir informasiya daşımır. Müəyyən informasiyanın yaranması, bu sistemlərin elementlərinin müəyyən quruluşda birləşməsindən, əlaqəsindən formalaşır;

-hər üç sistemdə üçlük parametri özünü nümayiş etdirir. Kristalların quruluşu onu təşkil edən elementlərin üç ölçüdə-istiqləmədə (üfqi, şaquli və fəza) periodik təkrar olunmasından, hissələrin birləşməsindən, dilin quruluşu onun elementlərinin üç əlaqə formasında (paradiqmatik, sintaqmatik, iyerarxik) birləşməsindən, genetik kod isə nuklein turşularının üç nukleotidindən və ona uyğun gələn amin turşularının tripletlərindən formalaşır;

-hər üç sistemin quruluşunda elementlər maksimal sıxlıqda yerləşir.

Kristalların quruluşunu müəyyən edən əsas amil molekulaların mümkün qədər sıx yerləşməsidir. DNT-də molekulaları bir yerdə saxlayan qüvvə isə azotlu əsasların arasında olan maksimal sıxlıq, yaxınlıqdır.

Dil vahidlərində fonemlərin (allofonların) arasında sıxlıq yaradan, onları bir bütövə çevirən ünsür vurğudur, onun intensivlik dərəcəsidir. Vurğunun dərəcələri (əsas, ikinci dərəcəli və s.) söz formalarının müxtəlif mövqelərində ola bilər.

-hər üç sistemin quruluşunda elementlərin gəlmə ardıcılığı, distribusiyası komplementar prinsipə əsaslanır. Belə ki, əgər kristalların quruluşunda gələn

birinci qəfəs forması məlumdursa, ikinci gələn qəfəsin də hansı olacağı məlum olur. Əgər nuklein turşusunun zəngirində ilkin nukleoid adenindirə (A) onun qarşısında gələn nukleoid timin (T) olacaq, əgər sitozindirə (S), ondan sonra gələn quanin (G) olacaq və s. Başqa sözlə, əgər nuklein turşularının zəncirində nukleoidlərin ardıcılığı, sırası A, G, S, T, A, S, S-dən ibarət olarsa, bu halda onların qarşısında komplementar nukleotidlər T, S, G, A, T, G, G olacaq.

Komplementar prinsip dil-nitq hadisəsinin xüsusiyyətlərindən biridir və bu hadisə ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif səviyyələrdə müşahidə edilir. Məsələn, ingilis dilində mübtədə ilə xəbərin uzlaşmasında “*to be*”, “*to have*”, “*to do*” feilləri müxtəlif formalarda işlənməsi, fonemin allofonlarının birinin digərinin yerinə işlənməsi, Azərbaycan dilində şəkilçi morfemlərin qalın və incə saitlərlə işlənməsi, yəni qalın saitlərin incə saitlərin yerində gələ bilməməsi və s.

Hər üç sistem və onların quruluşu özündə müəyyən informasiya daşıyır: kristalların quruluşu təbiətin zaman, məkan yaddaşından, onun ritmik durumundan, geoloji proseslərin dinamikasından, genetik kod bütün bitki, heyvan və insan orqanizm hüceyrələrində olan irsi məlumatlardan, linqvistik kod xalqların tarixindən, mədəniyyətindən, ənənəsindən, xarakterindən, yaşadıkları təbii-coğrafi ərazinin xüsusiyyətlərindən informasiya daşıyıcıları kimi çıxış edir. Bu baxımdan hər üç sistem informasiya daşıyan, onları saxlayan, ötürən fiziki mühitdir, yaxud yaddaşdır.

Beləliklə, bu üç informasiya sistemi arasında olan oxşar cəhətlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bu sistemlərin quruluş və funksiyaları arasında olan izomorfluq, əlaqə təsadüfi hal olmayıb, təbii faktlara, qanunauyğunluğa söykənir. Təbiətin yaranışı və inkişafı sistemlərin iyerarxiyası üzərində qurulduğundan bir sistem sonrakı digər bir sistemə irsiyyət prinsipi əsasında çıxış verir. Bu üç sistem müxtəlif zaman kəsiklərində formalaşmasına rəğmən, onların quruluşunda və digər əlamətlərində irsi keçicilik xassəsi vardır. Belə ki, linqvistik kod kristal və genetik koddan sonra formalaşdığından onların (kristal, genetik kod) quruluş forması, periodik-ritmik əlaməti və öz-özünü törətmək, hasil etmək xüsusiyyəti, funksiyaları, informasiya daşımaq, saxlamaq, ötürmək, fiziki mühit və yaddaş olmaq cəhətləri linqvistik kodda da irsən izlənilir.

Bu oxşarlıqlar göstərir ki, dil-nitq hadisəsinin kristallar və genetik kodla izomorfluğu mücərrəd anlayışlar səviyyəsində deyil, onların quruluşunda obyektiv əlaqələr, mənşəyində ümumi əlamətlər vardır. Odur ki, linqvistik kod, dilin struktur modeli özündən əvvəlki sistemlərin fiziki-kimyəvi, geoloji (suxurların, kristalların) və bioloji sistemin struktur prinsipinə, quruluş modelinə uyğun filogeneza təkamül prosesində təktəşüür şəkildə təbii olaraq yaranmasının nəticəsidir.

Belə ki, dilə xas olan virtual xüsusiyyətlə yanaşı, dilin əsas aspektləri olan fonetika-fonologiya, qrammatika, semantika və s. öz başlanğıcını, çıxış nöqtəsini real, gerçək olan obyektiv varlıqdan götürür və bu səbəbdən onların hər birinin təbiətdə fiziki korrelyatları vardır: təbiətdə mövcud olan vokal səs hadisəsi fonetika və fonologiya ilə, əşya və hadisələr arasında olan əlaqələrin təsviri qrammatika ilə (cümlədə sözlərin sırası və sözlər arasındakı əlaqə və münasibətlər varlığında olan əşya və hadisələr arasında olan əlaqə və münasibətlərin dil-nitq hadisəsinə təhtəşüür şəkildə transformasiya edilməsindən başqa bir şey deyildir), əşya və hadisələrin xüsusiyyətlərindən bəhs edilməsi isə semantik aspektlə korrelyasiya təşkil edir. Bu baxımdan dil-nitq hadisəsi təbiətin iyerarxik sistemində öz maddi bazası, həlqəsi və izi olan təbii bir hadisə kimi özünü təzahür etdirir. Bütün bu deyilənlər göstərir ki, dil-nitq hadisəsinə xas olan xüsusiyyətlərin fiziki korrelyatları, prototipləri təbiətdə mövcuddur və onlar təhtəşüür şəkildə kodlaşdırılır və fiziki, kimyəvi, bioloji, psixoloji vasitələrdə nuklein turşuları vasitəsilə insan orqanizminə transformasiya edilir və insan nəsli sosial mühitə düşdükdə dil-nitq kodu dekodlaşır (açılır). Odur ki, insan nəsli cəmiyyətə daxil olarkən digər potensial qabiliyyətlərlə yanaşı, dil-nitq bacarığına da malik olur. Belədə dil-nitq hadisəsinə sırf ictimai hadisə kimi deyil, təbii-ictimai hadisə kimi yanaşmaq daha məntiqi görünür.

QEYD: *(see the English variant of the text in “Universal properties of human language in the light of natural phenomena”)*

Dillərin quruluş müxtəlifliyi konsepsiyası

Araşdırmalar göstərir ki, bəşər dillərinin quruluş müxtəlifliyinin səbəbləri xalq ruhu (V. fon Humboldt), xalqların adət-ənənəsi (C.Herder), xalqların əqli xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi (V.D.Uitni), xalqların psixologiyası (V.Vundt, F.Boas), təfəkkürün milli səciyyə daşması (L.Vaysqerber), təfəkkürün müxtəlif formaları (E.Sepir və B.Uorf) ilə əlaqələndirilir.

Dillərin quruluş müxtəlifliyinin səbəblərini izah etməyə yönələn bu psixolinqvistik hadisələr dilin üst qatını, ictimai tərəfini təşkil edir. Dillərin quruluş müxtəlifliyi, o cümlədən dil səslərinin fonetik forması, fonotaktikası, distribusiyası, qrammatik və ritmik-intonasiya quruluşunda olan müxtəlifliklər xalqların arzusundan, iradəsindən, psixologiyasından və psixolinqvistik hadisələrdən asılı olmadan təbii qanunauyğunluqlarla təhtəşüür şəkildə təbiətdə baş verir, formalaşır.

İnsan dilinin ümumi və xüsusi parametrləri, o cümlədən dillərin quruluş müxtəlifliyinin səbəbləri, maddi əsası, kökü öz başlanğıcını, çıxış nöqtəsini alt qatda virtual olan təbii sistemlərin sistem-struktur modellərindən, mühiti amillərdən götürür.

Bütün dillərə xas olan bir sıra ümumi cəhətlər vardır. Dil-nitq hadisəsinin ümumi parametrlərə malik olmasına rəğmən, xalqlar bir-birindən fərqli dillərdə danışır. Başqa sözlə, bir bioloji kökə, anatomik-fizioloji quruluşa, beyinə, əsəb sisteminə, inikas prinsipinə, emosiyalara, oxşar fonoloji sistemə, dil səslərinə malik olan insanlar müxtəlif dillərdə danışır. Buna səbəb dillərin fonoloji sistemin, elementlərinin müxtəlif formalarda, quruluşda kombinə edilməsidir, yəni onların quruluşudur. Müxtəliflik yaratmaq az sayda olan sistemin elementlərinə qənaət etmək və bu azlığı quruluşla əvəz etmək təbiətin ən böyük prinsiplərindən biridir. Tərkib eyniliyi, quruluş müxtəlifliyi maddələr arasında çox yayılmış hadisədir. Məsələn, kristal maddələr olan qrafit və almaz eyni karbon atomlarından qurulub. Bu maddələrin tərkib eyniliyinə rəğmən, onların quruluşu müxtəlifdir. Bu maddələr fiziki xassələrinə görə də fərqlənir. Belə ki, almaz bərk, qrafit isə yumşaq

maddədir. Qrafitdə karbon atomları bir-birindən uzaq məsafədə yerləşdiyindən o, yumşaq xassəsinə, almazda isə karbon atomları bir-birinə yaxın, sıx yerləşdiyindən bərklik xassəsinə malikdir. Almazla qrafitin müxtəlif xassəyə malik olması onların quruluşunun hesabınadır. Amorf kristal maddələr də mühiti amillərdən asılı olaraq, özlərini həm kristal, həm də yumşaq maddə kimi aparır. Belə ki, qətran, kanifol, surğuc qızdırılarkən molekulların arasında məsafə artır, onlar arasında rabitə zəifləyir, nəticədə amorf cisimlər yumşalır, axıcı olur.

Tərkib eyniliyi, quruluş müxtəlifliyi dil-nitq hadisəsinin seqment vahidləri olan fonemlərə də xasdır. Belə ki, hər bir dildə fonemlərin müxtəlif mövqələrdə gəlməsi müxtəlif fonetik quruluşlu sözlər formalaşdırır. Məsələn, Azərbaycan dilində *ürək-kürə*, *Allah-halal* və s. ingilis dilində *pin-nip*, *ten-net* və s. fonem tərkibinin eyni olmasına rəğmən, sözlərin fonetik quruluşu müxtəlifdir. Belə bir ümumi qanunauyğunluq bütün dillərə xasdır, yəni məhdud sayda olan seqment fonemlərdən quruluş hesabına çoxlu sayda sözlər formalaşır. Bəşər dillərinə xas olan bu ümumi prinsiplə yanaşı, ayrı-ayrı dillərdə dil səslərinin fonetik forması, onların birləşmələri, düzümü, fonotaktik quruluşu müxtəlifdir. Belə ki, elə dillər vardır ki, onlarda söz başında və sonunda iki, üç və dördüzlü samit birləşmələri gələ bilər (ingilis, alman, rus və s.). Elə dillər də vardır ki, onlarda söz başında ikiüzlü, üçüzlü və s. samit birləşmələrinin işlənməsi mümkün deyil (Azərbaycan və digər türk dillərində, yapon dilində və s.). Bununla yanaşı, hətta bir dil ailəsinə mənsub olan dil budaqlarında da səslərin fonetik forması, fonem birləşmələrinin fonotaktikası bir-birindən fərqləi baş verir. Məsələn, ingilis, rus və digər Qərbi Avropa dillərində söz başında gələn ikiüzlü [**tr**, **dr**] samit birləşmələri ilə başlayan və “*düzlük*”, “*doğruluq*”, “*sədaqət*”, “*vəfa*” və “*palid*” mənalarını verən «*trust*”, “*truce*”, “*tree*”, “*dros*” (*palid*) söz formalarında [**tr**, **dr**] birləşmələri tarixi inkişafda german dillərində dəyişməz qalmışdır. Ancaq bu sözlərin mənasına yaxın olan “*möhkəm*”, “*sağlam*” mənasını verən sözlərdə (*dreu*, *drew*) birləşmələrin arasına sanskritdə [**h**] (*dhruva*) samiti, qədim və çağdaş fars dilində, eləcə də türk dillərində sait səs artırılır: *duruva*, *diraxt* fars dilində, *diri*, *dirək*, *duru* Azərbaycan və digər türk dillərində.

İngilis dilində söz başında gələn [**pr**, **br**, **tr**, **dr**, **gr**, **şr**] samit birləşmələri ayrılıqda heç bir leksik-semantik məna kəsb etmir. Ancaq bu qəbildən olan samit birləşmələri arasına sait səs artırıldıqda onların hər biri ayrılıqda Azərbaycan dili sözlərini formalaşdırır: *pir*, *bir*, *tir*, *dür*, *dur*, *qar*, *qır*, *şir* və s.

Bununla yanaşı, hind-Avropa dillərindən olan sanskritdə bütün kipləşən-partlayan samitlər və affrikatlar [**h**] səsi ilə yanaşı, bitişik işlənir. Bu dildə [**h**] samiti bolluğu müşahidə edilir. Sanskrit dilində [**h**] samitinin belə çox işlənməsinin səbəbini isti iqlim mühiti ilə bağlı olduğunu qeyd etmək olar. Belə ki, [**h**] səsinin fonosemantik məzmunu “*nəfəs*” (*hava*) verməyi, rahatlanmağı təmsil edir. Kipləşən-partlayan samitlər ağız və udlaq boşluğunda hava axınının yolunun ani qapaması ilə tələffüz olunur və bu da isti hava mühitində nəfəs alıb-verməni çətinləşdirir. Odur ki, [**h**] səsinin kipləşən-partlayan səslərlə və affrikatlarla bitişik işlənməsi danışmada və tələffüzdə təbii olaraq rahatlığı nizamlayır və bu təbii prosesin nəticəsi özünü dilin fonem sistemində də nümayiş etdirir. Lakin sanskrit dilinin fonetik elementlərinin qərb zonasının iqlim (soyuq) mühitinə, təbii-coğrafi ərazisinə düşdükdə öz fonetik formalarını dəyişmişdir.

Belə ki, hind-Avropa dillərində nəfəsli samitlər [**bh**, **dh**, **gh**] nəfəssiz samitlərə [**b**, **d**, **g**] çevrilmiş, cingiltili samitlər [**b**, **d**, **g**] isə karlaşmış [**p**, **t**, **k**] kar kipləşənlər isə novlulara [**f**, **th**, **h**] çevrilmişdir. Qədim ingilis dilində [**h**] samiti ilə anlautda ikielementli samit birləşmələri olmuşdur, lakin bu dilin sonrakı inkişafında [**hr**, **hl**, **hw**, **hn**] samit birləşmələri tələffüzdən çıxmışdır. Məsələn, *hnutu-nut*, *hrof-roof*, *hlaf-loaf* və s.

Yuxarıda qeyd edilən dil-nitq faktları göstərir ki, kristalik maddələrinin quruluşunda və xassələrində baş verən təbii proseslər dillərin fonotaktik quruluşunda da müşahidə edilir, izlənilir.

Dillərin fonotaktik quruluşu ilə kristalik maddələrin (almaz, qrafit, qətran, kanifol, surğuc) quruluşu, xassələri arasında olan bu sayaq izomorfluq (yəni molekullar arasında əlaqənin sıxlığı və zəifliyi) öz ifadəsini, əlaqəsini onda tapır ki, molekullar arasında əlaqənin sıxlığı fonotaktik planda söz başında və söz sonunda gələn iki, üç və dördüzlü samit birləşmələrinin sıxlığına (soyuq mühitin ritmik

durumu), həmin mövqələrdə samit birləşmələrinin mümkün olmadığı hal isə, qızdırıldıqda (isti mühitin ritmik durumu) molekullar arasında əlaqənin zəif olması ilə uyğunluq, paralellik təşkil edir. Kristal maddələrin quruluşu və xassələri ilə dillərin fonotaktik quruluşu arasında olan izomorfluq, paralellik onu göstərir ki, kimyəvi elementlərin maddələrin quruluşunda düzümü, gəlmə ardıcılığı onların məsafəcə yerləşmə sıxlığı və genişliyi xaosluq bir hadisə olmayıb, müəyyən təbii bir qanunauyğunluğa malikdir. Kimyəvi elementlərin maddələri tərkibində müxtəlif quruluş, düzülüş, yerləşmə ardıcılığı almasına səbəb onların mühitidir. Təbiət kimyəvi elementləri müəyyən mühitdə, təbii şəraitdə birini digərləri ilə üzləşdirir və nəticədə müxtəlif quruluşlu, xasəli maddələr yaranır. Bu baxımdan dillərin fonem sistemi kimyəvi elementlərlə oxşardır. Bu oxşarlıq özünü onda göstərir ki, kimyəvi elementlər bütün elementlərlə deyil, müəyyən elementlərlə birləşmə yaratdığı kimi, fonemlər də bütün dil səsləri ilə deyil, müəyyən səslərlə birləşmə yaradır.

Başqa sözlə, kimyəvi elementlərin birləşmələrində müəyyən məhdudiyyətlər olduğu kimi, fonemlərin birləşmə yaratma qabiliyyətində də müəyyən məhdudiyyət, qadağalar da vardır ki, onlar da təbii surətdə baş verir.

Bu baxımdan dil-nitq hadisəsinin, o cümlədən ayrı-ayrı dillərdə dil səslərinin (fonemlərin) fonetik formaları, sözlərdə düzülüşü, yerləşmə ardıcılığı, mövqə sərbəstliyi, məhdudiyyətliyi, müxtəlif mövqələrdə samit birləşmələrinin mövcudluğu, digərlərində yoxluğu, sözlərdə vurğunun yerinin, heca strukturunun və heca bölgüsünün müxtəlifliyi, nitqin (danışığın) ritmik-intonasiya quruluşunun müxtəlifliyi və s. xüsusiyyətlərinin fərqli baş verməsi də müəyyən bir prinsipə, qanunauyğunluğa əsaslanır.

Belə bir prinsip və qanunauyğunluq öz obyektiv ifadəsini kainatın universal əlaməti olan təbiətin ritmində tapır.

İnsan nəsli təbiətin bir parçası olduğundan insan orqanizminə və insanların ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdikləri dil-nitq hadisəsinə də ritm xasdır. Dilin mərkəzi vahidi olan sözlərdə fonemlərin düzülüşü, gəlmə ardıcılığı ritmik və fizioloji rahatlıq prinsipinə əsaslanır. Bu prinsiplər insanların arzu və iradəsindən asılı olmadan təbii yolla təhdəşüur formada təzahür edir.

Elm sübut etmişdir ki, maddə, enerji və mühit arasında bir asılılıq bir-birini şərtləndirmə halı vardır. Belə bir asılılıq quruluş və xassə arasında da mövcuddur. Belə ki, sistemin elementlərinin (maddi olan elementlər) müxtəlif mühitə düşməsi, onların müxtəlif coğrafi ərazi və iqlim şəraitində, ritmik durumda görüşməsi müxtəlif quruluşlar formalaşdırır. Elmi dəlillər sübut edir ki, yer üzərində bütün müxtəlifliklərin yaranmasının əsasında isə Günəş və onun istiliyi-enerjisi dayanır. Ritm enerji ilə yaranan hərəkətlə ifadə olunan periodik-dinamik bir prosesdir. Təbiətə xas olan bu universal əlamət Günəşdən təbiətə irsən gələn həyatı bir komponentdir. Günəşin bətnində ürək kimi döyünən, açılıb-yumulan bir hərəkət, ahəngdar bir ritm müşahidə edilir. Günəşin bətninə xas olan bu hərəkət, pulsvari ahəngdar ritm “irsi” bir əlamət kimi günəş şüaları ilə cansız və canlı təbiətə ötürülür. Bu səbəbdən də təbiətə günəş enerjisi-istiliyi ilə nizamlanan bir ritm xasdır.

Günəşin müxtəliflik yaratmaq qabiliyi onun istiliyi-enerjisi ilə müşayət olunan təbiətin ritminin variativliyində özünü büruzə verir, təzahür etdirir. Başqa sözlə, günəş vasitəsilə yer üzərində müxtəlifliklərin yaranması təbiətin ritminin variativliyi ilə həyata keçirilir. Belə ki, günəş istiliyinin yer üzərinə bərabər dərəcədə deyil, qeyri-bərabər paylanması nəticəsində ayrı-ayrı coğrafi qütblərdə, qitələrdə, ölkələrdə, ölkələrin regionalalarında, bölgələrində təbiətin ritmi variativləşir. Nəticədə yer üzərində müxtəlif dərəcəli, ölçülü, çoxlu sayda ritmik mühit yaranır. Belədə hər bir coğrafi ərazinin öz təbii ritmi formalaşır və tarixi inkişafda xarici mühit amillərinin (biotik abiotik) xüsusiyyətlərinə, ritmik quruluşuna uyğun həmin ərazidə yaşayan xalqların bioritmi formalaşır, nəticədə müxtəlif bioritmlər əsasında da müxtəlif artikulyator-akustik formalı dil səsləri, fonotaktik, taktik və ritmomelodik quruluşlar formalaşır. Başqa sözlə, dillərin quruluş (fonetik forma, fonotaktik, taktik, ritmomelodik və s.) müxtəlifliyinin və onların variantlarının (ingilis dilinin variantları), regional dialektlərin, şivələrin və s. əsasında günəş istiliyi-enerjisi ilə müşayət olunan təbiətin ritmi və onun ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə variativliyindən formalaşan ritmik-klimatik mühit durur. Dillərin quruluş müxtəlifliyinin səbəbini izah etməyə yönəlmiş bu nöqtəyi-nəzəri “helio-ritmik” baxış, yanaşma adlandırmaq olar.

Dillərin quruluş müxtəlifliyinin izahına yönəlmiş bu nöqteyi-nəzəri aşağıdakı elmi faktlarla sübut etmək olar.

Əgər insanı onu əhatə edən təbiət və onun bir hissəsi olan insanın özü ritmik tskillərlə, qanunlarla inkişaf edirsə, deməli, insanda baş verən təbii proseslər – bioloji, fizioloji, fiziki-kimyəvi, əqli və insan dili, danışığı (nitqi) də ritmik qanunlar əsasında fəaliyyət göstərir.

Bu ritmlər içərisində dil-nitq ritmi öz əyaniliyi və təzahür formasının aydınlığı ilə seçilir. Dil-nitq ritmi fiziki formada özünü nitqin ritmomelodik (segment suprasegment əsasında) quruluşunda təzahür etdirir.

Əgər materianın xassələri və təbii qanunauyğunluqlar öz ifadəsini fiziki ölçülərdə tapırsa, yəni əşya və hadisələrin fiziki əlamətlərini, xassələrini ölçmək, təhlil etmək, tutuşdurmaq, müqayisə etmək və s. olursa, alınan nəticələr riyazi formulalarla ifadə edilərək obyektiv qanunları, qanunauyğunluqları aşkara çıxarırsa, belədə hər bir dilin-nitqin ritmomelodik quruluşunun fiziki ölçüləri və bu ölçülər əsasında qrafik formalarda əyaniləşən ritmik-melodik cizgilər, çeşidlər həmin təbii coğrafi ərazinin ritmik əlaməti, xassəsi kimi nəzərə gəlir.

Belə ki, hava, fikir, gül ətri, külək, birbaşa görünməz olsalar da, onlar təbiətdə maddi əsas olan obyektlərə məxsusdur və onların xassələri bu və ya digər formada təzahür edir. Bu baxımdan ayrı-ayrı təbii-coğrafi ərazilərin ritmi birbaşa gözlə görünməsə də, onlar səsli formada dillərin fonotaktik, taktik və ritmo-melodik quruluşunda təzahür edir. Odur ki, ayrı-ayrı dillərin quruluşu real varlıqda müəyyən əlamətin, xassənin təzahürüdür və xassələr, əlamətlər isə heç vaxt maddi əsas olmadan mövcud deyildir. Belədə dillərin quruluş müxtəlifliyi təbiətdə müəyyən maddi əsas olan xassənin təzahürüdür. Bütün bu deyilənlərin məntiqi məzmununda dillərin quruluş müxtəlifliyinə ayrı-ayrı təbii-coğrafi ərazilərin ritmik xüsusiyyətlərinin konkret təzahür forması, xassəsi kimi baxmaq olar.

Beləliklə, insan dilinin yaranması, inkişafı, çoxalması və quruluş müxtəlifliyi də təbiətin ümummi inkişaf qanunauyğunluğu üzrə getmişdir. Belə ki, təbiətdə hər şey sadədən mürəkkəbə, təkhüceyrələrdən çoxhüceyrəliyə, ibtidaidən aliliyə doğru inkişaf etdiyi kimi, insanın özü də, psixikası da, şüuru da, nitqi də, dili də,

təfəkkürü də, düşüncəsi də, ictimai həyat qabiliyyəti də sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edib formalaşmışdır. Bu yönümdən ilk insan birliyi də yer kürəsinin ayrı-ayrı yerlərində (poligenizm) deyil, onun bir təbii-coğrafi ərazisində, insan üçün əlverişli bir mühitdə (isti mühitdə) təşəkkül tapmış (monogenizm), sonralar yer kürəsinin müxtəlif ərazilərinə yayılmışdır. Dil-nitq hadisəsinin material, xarici formasını təşkil edən təbiətdəki səs hadisəsi təbiətən ritmik hərəkətə, dəyişməyə malik və meyilli olduğundan, ulu dilin fonetik-fonoloji elementlərinin yeni ritmik, iqlimi mühitlərə düşməsi nəticəsində kök (ulu) dilin fonetik formalarında, fonoloji sistemində, fonotaktikasında, ritmik-melodik quruluşunda dəyişmələr baş vermiş və müxtəlif fonetik formaları, dil səsləri, fonotaktik, qrammatik və ritmomelodik quruluşlu müxtəlif dillər yaranmışdır, təşəkkül tapmışdır.

QEYD: *(see the English variant of the text in “What causes the human language to be diverse”)*

Ritmik strukturların izomorfluğu konsepsiyası

Təbiətdəki əşya, hadisə və prosesləri öyrənib onların mahiyyətini dərk etməyə yaxınlaşlıqca görürük ki, təbiətdə, ətraf aləmdə hər şey hərəkətdədir və cürbəcür hərəkət növləri isə ritmik səciyyəlidir. Bununla yanaşı, o da məlum olur ki, təbiətdəki bütün hərəkətlər, proseslər müəyyən bir ritmik sistem təşkil edir və təbiətin, həyatın özü elə hərəkət formalarının ritmik sistem və strukturunda mövcuddur. Belə ki, real və obyektiv olan varlıqda hər şey bir-birilə zəncirvari bağlı olub, ritmik əsasda inkişaf edir; bir ritm forması digəri üzərində çıxış tapıb formalaşır. Əgər təbiət özü və onun “ikinci” təkamülü olan insanın özü belə dövrülük (periodiklik) qanunlarına uyğun yaranıb inkişaf edirsə, deməli, insanın dili (nitqi) onun bütün təzahür formaları, eləcə də insanın əqli və fiziki fəaliyyəti ilə yaradılan mədəniyyət nümunələri və incəsənət əsərləri də, hökmən ritmik səciyyəli olmalıdır. Təbiətdə görünən, görünməyən, eşidilən, eşidilməyən, hiss edilən, hiss edilməyən və s. ritmlər vardır. Ritm tipləri ən çox vizual və akustik formalarda təzahür edir.

Təbitədə olan səs hadisəsinə ritmik (dalğavarı) hərəkət xas olduğundan, bu səslərin həmcinsi olan dil-nitq hadisəsinə, poeziyaya və musiqi əsərlərinə də ritm təbiətən xasdır və bu ritmlər öz əyaniliyi ilə daha çox seçilir.

Xalqlar müxtəlif olduğu kimi, onların dilinin, incəsənət əsərlərinin ritmik çeşidi, cizgisi, ritmik-melodik quruluşu da müxtəlifdir, yəni qeyri-izomorf quruluşludur.

Bunlarla yanaşı, müəyyən edilmişdir ki, bir xalqa, millətə məxsus olan mədəniyyət nümunələrinin və incəsənət əsərlərinin bütün növləri (vizual, qeyri-vizual) arasında bir-birinə oxşar, hətta eyni olan çeşidlər, cizgilər, yəni izomorf ritmik quruluşlar vardır.

Milli mədəniyyətdə və incəsənətdə belə bir qanunauyğunluğun – ortalıq prinsipin olmasını görkəmli Azərbaycan alimi Xudu Məmmədov aşkar etmişdir.

Xudu Məmmədov milli mədəniyyətdə ortaqlıq prinsipinin olması ideyasını sübuta yetirmək üçün mədəniyyətin gözlə görünməyən növü olan musiqini seçir. Çünki musiqi strukturlarını fonografik təsvirini əldə etməklə, yəni onları vizual formaya salmaqla, vizual və qeyri-vizual sənət növlərinin quruluşunu müəyyənləşdirmək mümkün olacaqdı. Bu məqsədlə o, təsvir üçün Azərbaycan muğamlarının mahiyyətini təşkil edən musiqi parçalarını götürür. Həmin parçaların qrafiki çıxarılır. Notların qrafik təsvirində əsas meyar olaraq uzunluq parametri seçilir.

Mahnı parçalarından alınan qrafik təsvirin üfüqi sətrləri musiqi taktlarına uyğun gəlirdi və onları bir-birinin altına düzürdü. Sonra isə qrafik təsvirin rəngli şəkili çıxarırlarkən notlar spekt rənglərinə uyğunlaşdırılırdı. Musiqinin bu cür görümlü formaya salınması Xudu Məmmədovun irəli sürdüyü ehtimalı – Azərbaycan mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrində ortaqlıq prinsipinin olması ideyasını təsdiqlədi.

Yuxarıda deyilənlərin əyani nümunəsini “Sarı gəlin” Azərbaycan xalq mahnısının qrafik təsvirindən verilən bir parçada görmək olar (**Bax: qrafik 1**). Mahnının qrafik təsvirindən alınmış rəsm (fonoritmoqram) qədim Azərbaycan kilimlərinin naxışları ilə üst-üstə düşür.

Daha sonra Xudu Məmmədov xalq musiqisinin, muğamların, xalq rəqslərinin strukturlarının meloritmoqramlarını əldə etməklə görümlü (vizual) (xalça, palaz, tikmə, toxuma, memarlıq, rəssamlıq) və görümsüz (qeyri-vizual) (musiqi, rəqs) sənət növlərinin quruluşunda orta qəhət olduğunu müəyyənləşdirdi. Belə ki, Azərbaycan muğamlarının, xalq mahnılarının, rəqslərinin quruluşunun qrafik təsvirindən alınan həndəsi fiqur formalarının Azərbaycan xalçalarında, kilimlərində, palazlarında, xurcunlarda, cullarda, corablarda, tikmələrdə olan həndəsi fiqur formaları ilə oxşar olduğunu aşkar etdi. Bu görkəmli alimin gəldiyi nəticə belədir ki, *“xalqın milli mədəniyyətinin və incəsənətinin ayrı-ayrı növləri bir mənşədən yaranıb, onların hamısının quruluşu bir kökə bağlıdır, bir ritmik ahəng üzərində çıxış tapıb formalaşmışdır. Azərbaycan təsviri sənətini xalq musiqisindən ayrı görmək olmur. Hər bir xalq mahnısı elə rəsm əsəridir, sadə olaraq boyalarla deyil, notlarla işlənmişdir. Hər bir rəngin öz səsi var, bunu bilən adam üçün rəsmi musiqiyə və ya musiqini rəsmə çevirmək çətin deyil”*.

Qeyd edək ki, izomorf ritmomelodik quruluşlar xalq mahnıları, muğamları və rəqslərlə yanaşı, Azərbaycan dilinin sözlərinin, cümlələrinin, bayatıların və s. ritmik-melodik quruluşunda da özünü aydın şəkildə göstərir. Belə ki, Azərbaycan xalq və aşiq mahnılarının, muğamların, rəqslərin, cümlələrin, bayatıların ritmik-melodik cizgilərindən alınan meloritmoqramlar bir-birilə elə oxşarlıq təşkil edir ki, onların hansının söz, cümlə, mahnı, muğam və aşiq musiqisi olduğunu fərqləndirmək çətinlik törədir. Digər tərəfdən, sözlərin cümlələrin və bayatı misralarının qrafik təsvirindən alınan həndəsi fiqurlar, ritmik çeşidlər, cizgilər eynilə Azərbaycan xalçalarında, kilimlərində, palazlarında və digər mədəniyyət nümunələrində aşkar işlənir.

Azərbaycan sözlərinin (aşağıdakılar, babalarımız, atalarımız, ətraf çiçəkli idi) və cümlələrinin hecalanmasından formalaşan üçbucaqlı və dördbucaqlı həndəsi fiqur formalarının naxış kimi prototipinə Azərbaycan kilimlərində, palazlarında, gəlin gərdəyinin başlıqlarında və digər xalq sənəti nümunələrində də rast gəlinir.

Azərbaycan dilində samit səslə başlayan sözlərin (hecaların) qrafik quruluşu ilə, sait səslə başlayan sözlərin (hecaların) qrafik quruluşunun qarşılığı (CVC,

VCV) romb fiquru, bayatı misralarını başlanğıcda isə belə quruluş şərti kanasit minerallarının quruluş formasını yaradır. Belə romb fiqurları və onların ritmik düzümü Azərbaycan kilimlərində və digər mədəniyyət nümunələrində naxış kimi özünü təzahür etdirir (**Bax: qrafik 2**).

Bununla yanaşı, romb fiqurlarının belə silsiləli ritmik düzümünə Azərbaycan şirniyatı olan paxlavanın quruluşunda da rast gəlinir. Azərbaycan şeir formalarının metrik ölçüsü və ritmik quruluşu üçün səciyyəvi olan 7 (bayatı), 8 (garaylı), 11 (qoşma) rəqəmləri Azərbaycan musiqi alətlərinin simlərində və dəliklərində də izlənilir. Belə ki, Azərbaycanın ana musiqi alətləri olan tarın 11, sazın 8-11, Azərbaycan udunun 8-11 simi, nəfəsli musiqi alətləri olan qara zurnanın 7+1, balabanın 8+1, tütəyin 7+1 dəliyi vardır. Bununla yanaşı, Azərbaycan musiqi alətlərinin əksəriyyətinin quruluşu həndəsi fiqurlar formasındadır. Belə ki, “kamança” kürə, “qara zurna” konusvari, “balaban” və “tütək” silindirvari formadadır.

Poetik dilin metrik ölçüsü və ritmik quruluşu üçün səciyyəvi olan 7, 8, 11 rəqəmləri, metrik ölçüləri Azərbaycan şirniyatının müxtəlif nümunələrinin quruluşunda da izlənilir. Belə ki, paxlavanın, şorqoğalının və s. qatlı quruluşu əsasən 7, 8, 11 yayılmış xəmir qatlarından ibarət olur.

Azərbaycan xalça, kilim və palazlarında, habelə keramik qablar üzərində rast gəlinən fiqur formalarından biri də yanları və təpəsi kiçik dördkünc (kvadrat) fiqurların ritmik düzümündən ibarət olan üçbucaq formalı həndəsi fiqurdur. Bu həndəsi fiqurun yanlarındakı və təpəsindəki xanaların ritmik düzümü və sayı bayatıların və ağılların metrik heca (ritmik) quruluşuna uyğun gəlir (**Bax: qrafik 4**).

Milli mədəniyyətdə və incəsənətdə ortaqlıq prinsipinin mövcudluğu belə bir sual ortaya çıxır ki, milli mədəniyyət və incəsənət nümunələrində izomorf ritmik strukturları formalaşdıran hansı amillərdir, səbəblərdir?

Bəzilərinə elə gələ bilər ki, belə oxşarlıq müəyyən təsadüflərin nəticəsi ola bilər. Bizim nəzərimizcə, burada heç bir təsadüfi hal yoxdur, əksinə burada bir təbii qanunauyğunluq vardır. Fikrimizcə, milli mədəniyyətdə, incəsənət əsərlərində izomorf ritmik strukturların formalaşmasının əsasında müəyyən təbii-coğrafi

ərazinin ritmik və bioritmik xüsusiyyətlərinin bu və ya digər dilin fonotaktik, taktik və ritmik-melodik quruluşuna təhləşüür şəkildə transformasiya edilməsi faktı dayanır. Belə ki, müəyyən təbii-coğrafi ərazinin ritmik və bioritmik amilləri izomorf strukturların alt qatını, qeyd edilən amillərdən formalaşan dilin fonotaktik, taktik, ritmomelodik quruluşu, bütövlükdə, xalq dilinin linqvistik xüsusiyyətləri isə bu izomorfluğun üst qatını təşkil edir. Başqa sözlə, xalqın mədəniyyət və incəsənət nümunələrini müşayət edən izomorf ritmik strukturların əsasında xalqın dili, onun özünəxas dil səsləri, onların fonetik formaları, fonotaktik, heca, taktik və ritmik-intonasiya quruluşu və digər linqvistik xüsusiyyətləri durur. Anaxsaqorun təbrincə desək, hər şeydə hər nədən olduğu kimi, dildə də xalqa məxsus hər şeydən vardır.

Belə ki, hər bir xalqa məxsus bütün informasiya, o cümlədən xalqın tarixinə, mədəniyyətinə, incənətinə, atən-ənənələrinə, xarakterinə, həyat tərzinə və s. bir kod kimi onun dilinə yüklənmişdir. Odur ki, bu və ya digər dili dərindən, hərtərəfli tədqiq etməklə bir xalqa məxsus bütün informasiyaları (məlumatları) əldə etmək olar.

Bu deyilənlər onunla izah oluna bilər ki, xalqın dili, danışıq ritmi təşəkkül baxımından onun digər mənəvi keyfiyyətlərinə nisbətən ilkindir, birincidir. Bu baxımdan bütün mədəniyyət və incəsənət nümunələri dil və onun linqvistik xüsusiyyətləri, ritmomelodik quruluşu zəmnində təşəkkül tapıb formalaşır. Belədə hər bir xalqın yaratdığı mədəniyyət və incəsənət nümunəsi onun dilinin süzgəcindən keçərək yaranır, onlar bir növ dildən törəmədir, dilin proyeksiyasıdır.

Müəyyən edilmişdir ki, incəsənət əsərlərində insanın daha çox vərdiş etdiyi və ona daha çox adekvat olan ritmlər əks olunur. Belədə insan orqanizmdə ən çox vərdiş olan hərəkət, proses ana dilində düşünmə və danışma aktıdır. Bu yönümdən təbiidir ki, bir xalqa məxsus incəsənət əsərləri və mədəniyyət nümunələrində dil və onun linqvistik əlamətləri, o cümlədən fonoritmomelodik xüsusiyyətləri bu və ya digər formada iştirak edir, izlənilir. Digər tərəfdən, aşkar edilmişdir ki, insan orqanizminin bioritmi ilə incəsənət əsərlərinin ritmi, eləcə də tənəffüs aktı ilə ritm arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Belə ki, insanın dil-nitq ritmi isə başlıca olaraq insan orqanizminin bioritmi və onu əhatə edən xarici mühit amilləri ilə müəyyən

edilir. Odur ki, insanın bioritmi və dilinin linqvistik və ritmomelodik xüsusiyyətləri ilə incəsənət əsərlərinin quruluşu arasında sıx əlaqə, bir-birini şərtləndirmə halı vardır. Bu baxımdan hər bir dilin şeir və nəsr parçasının nitqə uyğunlaşdırılan tənəffüs sistemi və ritmi olduğu kimi, hər bir dilin də xarici mühit amillərinin təsirinə uyğunlaşan tənəffüs, tələffüz və ritmik sistemi formalaşır. Belə ki, xarici mühit amilləri, o cümlədən atmosfer havasının təzyiqi, tərkibi, ətraf mühitin temperaturu və s. orqanizmin daxili mühitinin dəyişməsi, emosional oyanma, tənəffüs sıxlığına təsir göstərir. Odur ki, hər bir bir xalqın şeiri, mətn parçaları, mahnıları və danışığı öz dilində, yəni o dilin daşıyıcılarının nitqində orijinal və təbii səslənir. Çünki həmin nitqin, şeirin, mahnının, danışığın dili və ritmi ilə onu ifadə edən bioritmi, ritmi və tənəffüs sistemi arasında eynilik, həmahənglik və izomorfluq vardır. Bir xalqın şeiri, mahnısı, mətn parçası, danışığı, başqa bir xalqın dil daşıyıcılarının nitqində ona görə qeyri-təbii səslənir ki, həmin dilin səslərinin tələffüz məxrəci, fonotaktik quruluşu, ritmik-intonasiya xüsusiyyətlərində fərqli cəhətlərin olması ilə yanaşı, onların bioritmdə, tənəffüs sistemində fərqlər vardır. Belə ki, bir xalqda mövcud olan melodiya, rəqslər, avazlar vardır ki, onlara zövq, şənlik gətirdiyi halda, başqa xalqlarda bu zövqü, haləti yaratmır. Bu da ondan irəli gəlir ki, başqa xalqların bioritmi, dilinin ritmomelodik quruluşu həmin melodiya və avazla qeyri-izomorfdur.

İngiltərədə əcnəbi tələbələrinə ingilis dilinin öyrədilməsi təcrübəsi göstərir ki, əcnəbi tələbələr ingilis dilinin səslərini, sözlərini və intonasiya modellərini müəyyən qədər öyrənib mənimsəsələr də belə, onlarda təbii ingilis tələffüzü alınmır. Buna səbəb onların qüsurlu ritmidir. V.Şekspirin əsərlərindən götürülən dil faktları və onların təhlili göstərir ki, ingilis dili 350 ildən çox bir müddət ərzində tələffüz, söz və ifadə baxımından dəyişikliklərə uğrasa da, nitqin ritmi o vaxtdan bu günə kimi dəyişilməz qalmışdır. Bu deyilənlər göstərir ki, dilin danışq ritmi xarici mühit amillərinin xüsusiyyətlərindən dilə (nitqə) daxil olan təbii bir keyfiyyətdir, əlamətdir. Belə ki, insanlar, hətta xalqın, millətin özü belə, nə dil səsləri, nə də onların fonotaktik düzümünü, nədəki, dili, danışq ritmini yarada bilər. Bütün dil-nitq hadisəsinə xas olan xüsusiyyətlər, o cümlədən hər bir dilin

(nitqin) özünəməxsus olan səslərin fonetik forması, fonotaktikası, taktikası, ritmik-melodik quruluşu insanların arzu və iradəsindən asılı olmadan təbii surətdə təhtəlsüür şəkidə formalaşır.

Bu baxımdan hər bir xalqa məxsus mədəniyyət nümunələri, incəsənət əsərləri həmin xalqın dilinin linqvistik və ritmomelodik quruluşu üzərində təşəkkül tapan növbəti mərhələdir, dil-nitq hadisəsinin, bir növ, üçüncü qatıdır.

Kristalların quruluşu qədim sənətkarların təhtəlsüür şəkində yaratdığı naxışlarda modeləşib aşkar olunduğu kimi, xarici mühit amillərinin durumu və hər bir təbii-coğrafi ərazinin biotik və abiotik xüsusiyyətləri, özünəməxsus ritmik quruluşu da dillərin fonotaktik, taktik düzümündə, danışığın ritmo-melodik quruluşunda təhtəlsüür şəkində modelləşib peyda olur.

Bütün bu deyilənlərin məntiqi məzmununda dili milli mədəniyyətin, incəsənət əsərlərinin özək (nüvə) elementi hesab etmək olar.

Beləliklə, tarixi inkişafda hər bir xalqa məxsus bütün informasiya bir kod kimi formalaşaraq təhtəlsüür şəkində onun dilinə yüklənmişdir və dili dərinədən tədqiq etməklə həmin virtual informasiyaları əldə edib öyrənmək olar. Bu informasiyalar yalnız dilin leksik-semantik sistemində deyil, onun suprasediment vahidlər sistemində də təzahür edir. Belə ki, dil-nitq hadisəsinin ritmik-melodik strukturu, bütövlükdə, prosodik-intonasiya strukturları linqvopaleontoloji baxımdanda vacib informasiya daşıyır. Bu yönümdən bu və ya digər mədəniyyət, incəsənət nümunələrinin hansı xalqa aid olmasını onun dilinin (nitqinin) fonoritmimelodik quruluşunun cizgiləri, çeşidləri ilə müəyyənləşdirmək olar.

Bununla yanaşı, dillərin fonoritmomelodik quruluşundan alınan qrafik təsvir formalarının tonallıq dərəcəsi, diapazon fərqi və digər prosodik əlamətlərinə, ritmik-melodik xüsusiyyətinə görə də dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etmək olar. Bununla da ritmik-melodik və prosodik-intonasiya əlamətlərinə görə dillərin tipoloji təsnifatını da vermək, eləcə də bu əsasda xalqların yaşadığı ayrı-ayrı təbii-coğrafi ərazinin ritmik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə onları görümlü, vizual formaya gətirmək olar.

QEYD: *(see the English variant of the text in “What causes the human language to be diverse”)*

KÖK DİL ÜZƏRİNDƏ DÜŞÜNCƏLƏR

Dillərin quruluş müxtəlifliyi onların müəyyən bir kök (ulu) dil üzərindən çıxış tapmasını, törənməsini nəzərdə tutur. Belə bir çıxış, törənmə şərti təbiətin iyerarxik qanunayğunluğundan irəli gəlir. Bu baxımdan insan dilinin mənşəyi, ilkin çıxışı, təzahürü də təbiətin qanunauyğunluğu üzrə getmiş, baş vermişdir. Belədə dilin mənşəyinə dair monogenizm nəzəriyyəsi məntiqi baxımdan özünü doğrulduğunu demək olar. Son təcrübi araşdırmalar göstərir ki, dünyanın bütün dilləri ümumi kökə malikdir və bir dildən törənmişdir (Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (2016), 113 (7)).

Kibernetik anlamda təbiətində öz dili vardır. Təbiətin dili işıq və səsli dil olmaqla iki dili əhatə edir. Işıq dili özünü bir tərəfdən, istilik dili, digər tərəfdən isə, rəng dili – optik ünsiyyət vasitəsi kimi təqdim edir. İstilik dili isti və soyuğun növbələşməsində özünü büruzə verir. Səs və səsli dil də istiliyin, enerjinin, hərəkətin nəticəsi olub, işıq dilindən törəmədir. Bu fakt özünü onda ifadə edir, göstərir ki, rəng üç əlaməti ilə səciyyələnir – spektral tərkib, parlaqlıq, dolğunluq. Səs də üç əlaməti ilə səciyyəvidir. Bu baxımdan səslərin rənglərə, rənglərin səslərə keçidi təbii qəbul edilə bilər. Belə ki, təbiətin dilinin aşağı yarusunu işıq və səs dili, ikinci yarusunu bitki dili, üçüncü yarusunu heyvan dili, dördüncü yarusunu isə insan dili təşkil edir. Təbiətin bütün dilləri əsasında işıq dili durur, yəni təbiətin digər dillərində işıq dili iştirak edir. Başqa sözlə, zaman ardıcılığı baxımından biri digərindən sonra yaranan dildə özündən əvvəlki dilin əlamətləri irsi olaraq iştirak edir. Araşdırmalar göstərir ki, insan dilində işlənən müəyyən sözlər, o cümlədən birişərəli və ikiişərəli səs obrazları heyvan dilinin elementləridir.

İnsan dili səsli dilin ən inkişaf etmiş formasıdır. Belə ki, ilk insanlar canlı və cansız təbiətin – heyvanların, quşların, habelə özlərinin minik, reflektor, sensor və s. fizioloji aktlarının səs obrazlarından ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmişlər. İnsanların ilkin sözləri birişərəli səslərdən ibarət olub, əsasən fonosemantik mənə kəsb etmişdir. Belə ki, insanlar nəfəsli [p] səsini tələffüz etməklə istinin çoxluğunu, [f] səsini tələffüz etməklə yorğunluğu, [a] səsini çıxarmaqla qorxunu, təəccübi, [z]

səsi ilə yanmağı, [o, u] səsləri ilə uzağı, [e] səsi ilə etirazı, [ü] səsilə ağlamağı, [s] səsi ilə bütövün tərkibindən suyun sızıb çıxmasını, [q] səsilə tutqunluğu, qalınlığı, [t] səsi ilə tərəddüdü və s. hal, vəziyyət, durumu ifadə etmişlər.

Araşdırmalar göstərir ki, uşaq dilinin əmələgəlməsi və formalaşması adətən insan dilinin əmələgəlmə, yaranma üsuluna model kimi götürülür. Bu baxımdan müasir dilçilər və onların sələfləri də uşaq dilinin formalaşması və inkişafı ilə etnik dillərin inkişafı arasında qəribə bir uyğunluq və bu iki prosesin arasında qarşılıqlı əlaqə olduğunu xüsusilə qeyd edirlər (K.Büler, R.Yakobson). Belə ki, uşaq dilində dil səslərinin formalaşması və mənimsənilməsi ardıcılığında bütün dillər üçün ümumi olan bir qanun özü göstərir. Uşaq nitqində ilkin olaraq arxa sıra, açıq [a] saiti təzahür edir. Bu səs adətən qoşadodaq və dilönü kipləşən samitlərlə işlənir: *papa-baba, pipi-bibi, pepe-pəpə, mama-məmə, tata (ata), nana (ana), dada (dədə)* kimi CV heca modelli təkrarlar – redublikasiyalar təzahür edir. Belə ki, uşaq nitqində ilkin olaraq ağız və burun samitləri qarşılaşdırılır: *papa-mama, tata-nana*. Bunun ardınca uşaqların nitqində açıqlıq-qapalıq [a-i] əlamətlərinə görə sait qarşılaşması baş verir: *papa-pipi, baba-bibi* və s.

Uşaq nitqində ilkin olaraq [a] və kipləşən samitlərin [p, b, m, n, t, d] ilkin təzahür etməsində bir qanunauyğunluq müşahidə edilir. Belə ki, uşaq nitqində səsle ifadə edilən akt ilk öncə enerji və hərəkətlə şərtlənir. Uşaq nitqində ilkin olaraq [a] və kipləşən samitlərin təzahürü uşağın süd əmməsi aktı ilə şərtlənir. Belə ki, uşaq südü əmərəkən onun dodaq və dilönü əzələləri hərəkətə gəlir və tədricən möhkəmlənir. Uşaq südü udarkən dilin arxa hissəsinin əzələləri hərəkətə gəlir və tədricən möhkəmlənir. Bunlar da həmin səslərin tələffüzü üçün dayaq nöqtəsi formalaşdırır.

Araşdırmalar göstərir ki, bütün dünya dillərində “ana” sözündə kipləşən burun sonor samitləri iştirak edir. Bunun səbəbi də onunla izah oluna bilər ki, uşaq südü əmərəkən hava axını burun boşluğu vasitəsilə alınıb verilir və bu proses uşaq ana döşündən ayrılana qədər davam edir və bu prosesin nəticəsi kimi burun sonorlarının ana sözündə instinkt olaraq həkk olunmasına səbəb olur. Uşaq dilində sait səslərin mənimsənilməsi ardıcılığın da müəyyən qaydalar özünü göstərir. Belə ki, [u-o] saitləri [i-e] saitlərindən əvvəl gələ bilməz, yəni uşağın nitqində əvvəlcə [i-e]

fonemləri təzahür edir, sonra [u-o] fonemlərinə keçid yaranır. Belə ki, elə uşaq yoxdur ki, [e] fonemini mənimsəmədən, bilmədən [o] fonemini tələffüz etsin. Bununla belə, elə dillər vardır ki, orada [e] fonemi var, ancaq [o] fonemi yoxdur. Digər tərəfdən, əgər dilin fonetik sistemində [e-o] yoxdursa, həmin dilin fonem sistemində [ö, ø] fonemidə ola bilməz. Uşaq dilində samitlərin mənimsənilmə artıcılığında da bir nizamlı zaman kəsikləri müşahidə edilir. Belə ki, novlu samitlərin mənimsənilməsi kipləşən samitlərin mənimsənilməsindən sonra baş verir. Dilarxası samitlərin mənimsənilməsi dodaq və dilönü samitlərin mənimsənilməsi ilə şərtlənir, yəni uşaqlarda dodaq və dilönü samiqlərin tələffüzü təmin olunmadan, dilarxası samitlərin tələffüzünə keçid mümkün deyil. Beləliklə, kipləşən və novlu samitlərin mənimsənilmə ardıcılığı qarşıya belə bir şərt qoyur ki, dünya dillərində kipləşən-partlayan samitlər ilkin mövcud olmadan, novlu samitlər ola bilməz. Bu baxımdan dünya dillərində elə bir dil yoxdur ki, orada kipləşən samit olmasın. Belə ki, ən az fonemi [ɪʒ] olan havay dilində iki kipləşən-partlayan [p, k] samit və iki kipləşən sonor [m, n] səs vardır. Lakin novlu samitlərin bütün dillərdə mövcudluğu müşahidə edilmir.

Bu baxımdan dilin ilkin təşkiledici elementləri olan fonemlərin sözlərdə düzülmə ardıcılığı, yəni fonotaktik və taktik quruluşu da təbiətin ümumi qanunauyğunluğu üzrə getmişdir. Belə ki, tarixən insan dilinin (kök dilin) ilkin elementləri də bir, iki, daha sonralar üçişarəli olmuş və tədricən çoxişarəliliyə doğru inkişaf etmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrinin faktları əsasında aydın olmuşdur ki, lap çox-çox əvvəllər bu dildə tək saitdən ibarət sözlər olmuşdur. Belə ki, “ö” saiti – *duymaq, düşünmək*; “u” saiti – *yuxu*; “ü” saiti – *yığmaq* mənasında söz kimi işlənmişdir (Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov, 1993).

Əgər uşaq dilinin əmələgəlməsi bir çox səviyyələrdə (fonem, söz, heca və s.) insan dilinin (kök dilin) əmələgəlməsinə və inkişafına model kimi götürülürsə, istinad etmək olursa, bu halda dillərinin kök dildən hansı elementlər (iki, üç və s. işarəli sözlər) səviyyəsində ayrıldığını müəyyənləşdirmək olar. Ehtimal etmək olar ki, uşaq hansı səs tərkibli sözlərlə ana dilində danışırsa, həmin sözlər səviyyəsində bu və ya digər dilin kök dildən tədriclə ayrılmağa başladığını demək olar.

Əgər uşaq dilində dil səslərinin (fonemlərin) müəyyən zaman kəsiklərində formalaşması, təzahür etmə ardıcılığı insan dilinin yaranmasına bir şərt, model kimi götürülürsə, belədə hansı dilin kök (ulu) dil kimi formalaşması, təşəkkül tapması haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək olar. Qeyd edildiyi kimi, uşaq dilində ilkin olaraq [a] saiti, sonra [i, e] saitləri yaranır, mənimsənilib formalaşır. Sonra [i-e] saitləri [u-o] saitlərinin təzahürünə çıxış verir, daha sonra [e-o] saitləri [ö-ø] saitlərinin formalaşmasına imkan yaradır və s. Bu sait ardıcılığı uşaq nitqində ilkin olaraq kipləşən saitlərlə işlənir, qarşılaşma yaradır. Belədə kipləşən samitlər zaman kəsiyi baxımından novlu samitlərdən əvvəl təzahür edib formalaşır. Dilarxası samitlər isə dodaq və dilönü samitlərdən sonra yaranır. Belə ki, kipləşən və novlu samitlərin mənimsənilmə ardıcılığı qarşıya belə bir şərt qoyur ki, dünya dillərində kipləşən-partlayan samitlər ilkin mövcud olmadan, novlu samitlər mövcud ola bilməz və s. Bu baxımdan uşaq dilində sait və samit səslərin təzahür etmə ardıcılığını qrafik formada belə sıralamaq olar:

1. Sait fonemlərin sıralanması: $V = a-i-e \rightarrow i-e \rightarrow u-o; e-o \rightarrow ö-ø$ və s.
2. Kipləşən samitlərin sıralanması: $C_p = p-b-m, t-d-n \rightarrow k-g$ və s.
3. Novlu samitlərin sıralanması: $C_f = s-z, l-r-j, j, h$ və s.

Zaman kəsiklərinə görə fərqlənən sait və samit səslərinin ikifonemli söz yaratma imkanlarını assosiativ keçid metodu ilə izlədikdə məlum olur ki, bir dildə adlandırılan əşya, digər bir dildə həmin əşyanın adlandırılması səs tərkibinə və zaman ardıcılığına görə fərqli baş verir. Məsələn, Azərbaycan dilində və digər türk dillərində *at*, *it*, *ip*, *ot*, *od* məfhumları uşaq dilində ilkin yaranan səslərlə, yəni **a+t** [a] saiti və kipləşən-partlayan [t] saiti ilə işarə edilirsə, rus dilində həmin məfhum [И] samiti ilə (*лошадь*), ingilis dilində isə bu məfhum [h] samiti ilə (*horse*) başlayır. Belədə “*лошадь*” və “*horse*” sözləri iki fərqə görə “*at*” sözündən fərqlənir; bu sözlər həm fonem tərkibinə, həm də uşaq nitqində zaman kəsiyi baxımından sonuncu pillədə təzahür edən novlu samitlərə görə. Bu qəbildən olan fərqlər *it*, *ip*, *ot*, *ad* və s. sözlərində də özünü göstərir.

Deyilənlərdən belə bir nəticə hasil etmək olur ki, hansı dildə leksik-semantik (müstəqil mənə ifadə edən) baxımdan ikifonemli sözlər çoxluq təşkil edirsə. Həmin

dil kök (ulu) dil təəssüratı yaradır. Digər tərəfdən, o da məlum olur ki, *at, it, od, ad, ot* və s. məfhumları digər dillərlə müqayisədə ilkin olaraq yaranmış ikifonemli sözlə işarələnmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilində sait+kipləşən samit (VC_p) modelində müəyyən qədər ikifonemli leksik-semantik mənalı söz kökləri vardır: *at, ad, an, ip, it, et, ət, ən, əm(mək), ot, od, ut, ud(maq), o, un, ün, öt(mək), üt (mək), öd* və s.

Bu dildə sait+novlu samit (VC_f) modelində həm isim, həm də feildən ibarət olan kifayət qədər söz kökləri mövcuddur: *ay, il, el, ev, ər, əl, üz, iz, iş, aş, iy, iç, ar, ök, öz, uc, ov, az; as(mak), üz, uç, al, ol, əs, əz, ək, az, aç, öl, it(mək), ye, ac* və s.

Azərbaycan dilində ikifonemli (VC) söz köklərinə nisbətən üçfonemli, təkhecalı (CVC) söz köklərinə, xüsusilə feil köklərinə daha çox rast gəlinir (F.Cəlilov, 1998).

Qeyd edək ki, ikifonemli və üçfonemli söz kökləri Azərbaycan dili üçün daha səciyyəvi olan bir modeldir və bu da uşaq dilinin, nitqinin kombinator heca modelləri ilə tən gəlir.

Azərbaycan və digər türk dillərinin fonoloji sisteminə dillərin səs təşkili tipologiyası baxımından yanaşdıqda bu dillərdə saitlərin sayı samitlərə nisbətən azdır. Başqa dillərlə müqayisədə (ingilis, alman, fransız) türk dillərində saitlərin sayı çox azdır. Saitləri çox olan dillər vokalik, samitləri çox olan dillər isə konsonant dilləri adlandırılır.

Araşdırmalar göstərir ki, saitləri çox olan dillərdə (Danimarka, 23 sait, 20 samit; ingilis 20 sait, 24 samit; alman 18 sait, 22 samit; fransız 15 sait, 17 samit) sinharmonizm hadisəsi mövcud deyildir. Elə dillər vardır ki, orada saitlərin azlığı samitlərin çoxluğu həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik planda konsonant dilləri təmsil edir (rus dili). Elə dillər də vardır ki, paradiqmatik planda vokalik (Danimarka, ingilis, alman, fransız) dilləri, sintaqmatik planda konsonant dilləri təmsil edir. Azərbaycan və digər türk dillərində samitlərinin çoxluğuna görə paradiqmatik planda konsonant dillərini, sintaqmatik planda vokalik dilləri təmsil edir. Deyilənlər bir daha göstərir ki, paradiqmatik planda bu və ya digər dildə saitlərin az və ya çox olması sinharmoniya hadisəsinin mövcudluğuna təsir edən

əsas amil deyildir. Bu baxımdan Azərbaycan və digər türk dilləri digər dillər arasında sinharmoniya qanununa görə spesifik mövqeyə malikdir.

Dilin təbii bir sistem olması, onun mənşəini sistem-struktur modelini, habelə digər ümumi və fərdi xüsusiyyətlərini təbiətdə mövcud olan ali sistemlərə bağlayır. Bu baxımdan kök dilin sistem və struktur modelinin mühiti amillərlə müşayət olunan təbiətin geoloji sistemini təmsil edən kristallarla bağlı olduğunu demək olar.

Sual oluna bilər ki, dil-nitq hadisəsini və genetik kodu kristallara bağlılığını, əlaqəsini şərtləndirən hansı amillərdir? Linqvistik və genetik kodu kristallara bağlılığı, əlaqəsi kristalların sabit, təbii quruluş prinsipinə, quruluş müxtəlifliyinə malik olması və onların bioloji (həyati) məzmun kəsb etməsidir.

Məlum olduğu üzrə, obyektiv, real olan fiziki varlığın, mövcudiyyətin əsasında dayanan dörd ünsürdən (od, su, hava, torpaq – kristal) ikisində (su, hava, yaxud maye və qazlarda) molekulların hərəkəti xaotikdir, yəni onlar sabit quruluşa malik deyildir. Yer üzərində od, enerji və istiliyin mənbəyi olan günəş kürə şəkilli formaya, quruluşa malikdir. Maye və qazlardan fərqli olaraq, obyektiv varlığın dördüncü ünsürü olan torpaq (kristallar) sabit və təbii (yaşayış üçün dayanıqlı olan) quruluşa malikdir. Bu baxımdan kristalların quruluş prinsipi bir sıra əlamətlərlə, parametrlərlə səciyyəvidir:

-kristalların quruluşunda atom-molekullar maksimum sıxlıqda yerləşir və bu da kristallarda bərklik, dayanıqlıq xassəsi yaradır;

-kristalların quruluşu onu təşkil edən elementlərin (ilkin kristal qəfəsin) periodik-ritmik təkrarından formalaşır, bu səbəbdən kristalların quruluşuna ritm xasdır;

-kristalların quruluşuna öz-özünü törətmək, yenidən hasil etmək, genişləndirmək xüsusiyyəti xasdır;

-kristalların quruluşuna simmetriya xasdır, yəni onlar bütövü təmsil etmə qabiliyyətinə malikdir;

-kristalların quruluşunda kristal qəfəslərin düzümü komplementar prinsipə əsaslanır;

-kristalların quruluşu həndəsi fiqurlar formasında ornament (naxış) elementlərinə malikdir;

-kristalların quruluşu eyni prinsip üzrə formalaşsa da, onların quruluşu müxtəlifdir. Buna səbəb onların mühitidir;

-kristallar sistem-struktur səciyyəli olduğundan onlar müəyyən informasiya daşıyıcısı kimi çıxış edir;

-kristallarda bərklik xassəsi olduğundan (quruluş hesabına), onlar fiziki mühit olmaq, bununla da informasiya saxlamaq, ötürmək və yaddaş olmaq qabiliyyətinə malikdir;

-kristallara xas olan xarakterik xüsusiyyətlər irsi səciyyəyə daşıyır;

-kristallara xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlər daha sonra bioloji sistemlərdə, genetik kodda və dil-nitq hadisəsində izlənilir.

Kristalların quruluşuna xas olan bu səciyyəvi xüsusiyyətlər, quruluş prinsipləri, modeli təkamül prosesində təşəkkül tapmış bioloji varlıq olan bitkilərə, heyvanlara, insan və onun dilinə, dil vasitəsilə xalqların mədəniyyətinə, sənət əsərlərinə, irsi olaraq təhtəlşüür şəkildə transformasiya edilmişdir. Beləliklə, kristallar fiziki sistemə aid olub hasiletmə, özünü yenidən törətmə xüsusiyyətinə malikdir. Kristallar bir təbii sistem kimi, məkanda, sonsuz genişlənmədə yenidən öz-özünü törədir, özünü hasil edir, nəticədə bir çox canlıların həyatı, yaşayışı üçün kristal mühit yaradır. Əgər yer kürəsinin səthi yalnız su, maye və qaz mühitindən ibarət olsaydı, bəlkə də, əksər bitki və heyvan növləri, o cümlədən insan nəslinin təkamülü baş verməzdi. Belə ki, insan kristal mühitdə sıçrayışlı tərəqqiyə nail olmuş, təbiətin əsrəfi sayları “ikinci” təkamülə çıxış vermişdir. Kristalların quruluş prinsipinə, modelinə xas olan əlamətlərdə həyatilik nişanı vardır. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, digər planetlərdə həyatın olub-olmamasını müəyyən etmək üçün həmin planetdən (Marsdan) gətirilən suxurların tərkib və quruluşunun analizinin nəticəsinə istinad edilir. Bu baxımdan görkəmli Azərbaycan alimi, dünyaşöhrətli kristalloqrafik Xudu Məmmədov deyirdi: *“İnsanın özü elə kristalların məcmusudur. Nuklein turşuları, enzimlər, genlər də kristallardır. Axi, gen də almaz qəfəs kimi son dərəcə, səhmanlı koda uyğun şəkildə təşkil*

edilmişdir”. Fikrimizcə, bu sıraya dili də, dil kodunu da daxil etmək olar. Belə ki, dil-nitq hadisəsinin quruluşunda da (lingvistik kodda) kristalların və genetik kodun sistem-struktur modeli, quruluş prinsipləri, funksiyaları və s. insanın arzu və iradəsindən asılı olmadan, təhtəşüür şəkildə təbii olaraq izlənilir, təqlid olunur. Başqa sözlə, kristallar özünün quruluş prinsipləri, modeli ilə, bir tərəfdən, bioloji varlıqlara bərk, dayanıqlı fiziki mühit formalaşdırır, digər tərəfdən də, özünün quruluş prinsiplərini, modelini bir kod kimi bitki, heyvan və insan orqanizminə ötürür. Bəllidir ki, insan təbiətin təkamülünün müəyyən mərhələsində yaranmışdır. Belədə insan təbiətin bir parçasıdır və ondan törəmədir. Odur ki, insanda elə bir hadisə təzahür edə bilməz ki, onun prototipi təbiətdə olmasın.

Belədə dil-nitq hadisəsinin material tərəfini təbiətdə səs hadisəsi, fonoloji sistemin elementlərinin (fonemlərin) prototipini təbiətdə kimyəvi elementlər, quruluş və digər xüsusiyyətlərini isə kristalların quruluş prinsipləri, modelləri təşkil edir. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, fonemlər kimyəvi elementlərə bərabər tutulur *“Phonemes are like chemical elements in that they combine only with certain other elements”* (Farb, 1977).

Bu baxımdan fonemlər sözün, söz isə cümlənin atomları kimi nəzərə gəlir. Kimyəvi elementlərin fonemlər kimi təmiz şəkildə işlənməsi məhduddur. Lakin təbiət bu elementləri müəyyən mühitdə üzləşdirir, onların reaksiya girməsinə səbəb olur və nəticədə çoxlu sayda müxtəlif quruluşlu maddələr yaranır. Oxşar, yaxud eyni hal dilin fonemlər sistemində baş verir. Belə ki, dil sisteminin elementləri müxtəlif mühitə düşməsi, onların müxtəlif mühitdə görüşməsi müxtəlif fonotaktik və kombinator tərkibli strukturlar formalaşdırır. Odur ki, kimyəvi maddələrin, kristalların və eləcə də dillərin quruluşca müxtəlif olmasına səbəb onların müxtəlif mühiti şəraitə düşməsi ilə şərtlənir.

Araşdırmalar göstərir ki, kristallarda atom-molekulların kristal qəfəsdə təbii şəkildə düzümü ilə dilin sait və samit fonemlərinin kub və dördbucaqlı şəbəkələrdə (kristal qəfəsdə) fərqləndirici əlamətlərinə görə nizamlı düzümündə də oxşarlıq müşahidə edilir. Hələ vaxtilə tanınmış ingilis dilçisi Daniel Counz saitlərin dilin üfüqi və şaquli vəziyyətinə görə (fərqləndirici əlamətinə görə) tələffüz məxrəcə-

rini əyaniləşdirərək kardinal sait sistemi təklif etmiş və onların trapesiyada təsvirini vermişdir. Türk dili saıtlərinin kubşəkilli cədvəlləri ilk dəfə fransız türkoloqu J.Deni təklif etmişdir. Orada kub fiqurunun üst hissəsi qapalı, alt hissəsi açıq, sağ tərəfi qalın, sol tərəfi incə, ön hissəsi dodaqlanmayan, arxa hissəsi isə dodaqlanan sait fonemlərin fərqləndirici əlamətlərini əks etdirir. Belədə kristalların quruluşunda atom-molekulların simmetrik düzümü ilə Azərbaycan və digər türk dillərinin saıtlərinin kub həndəsi fiqurunda simmetrik düzümü, konfigurasiyası arasında bir oxşarlıq müşahidə edilir. Belə ki, saıtlərin təsnifatının hər üç prinsipi üzrə fərqlənən saıtlər (qalın/incə, dodaqlanan/dodaqlanmayan, açıq/qapalı) kubşəkilli şəbəkənin yalnız bir səthində yer alır, əks olunur. Kristallarda ilk kristalilik qəfəs onun quruluşunda periodik-ritmik olaraq təkrar olunduğu kimi, Azərbaycan dilində də söz kökündə olan ilk sait sözə qoşulan şəkilçi morfemlərdə damaq ahənginə uyğun olaraq izlənilir, yəni söz kökündə olan sait öz həmcinsi ilə ahənglik, yekcinslik təşkil edir.

Azərbaycan dilində samit fonemlərin dördbucaqlı şəbəkədə fərqləndirici əlamətlərinə görə silsiləli, nizamlı şəbəkədə fərqləndirici əlamətlərinə görə silsiləli, nizamlı düzümü ilə kristalların daxili quruluşunda kristalilik qəfəslərin düzümü arasında da bir oxşarlıq, bir növ, eynilik müşahidə edilir. Bununla yanaşı, kristallarda məsafəcə bir-birinə yaxın olan atom-molekulaların birləşməsindən (xətlə) formalaşan həndəsi naxış fiquru ilə Azərbaycan dilində sait və samit səslərin tələffüz yerinin yaxınlığı arasında da bir oxşarlıq özünü göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan dili sözlərinin fonetik quruluşunu təşkil edən sait və samitlərin tələffüz məxrəcində bir yaxınlıq, həmahənglik vardır. Belə ki, ön sıra saıtləri bir qayda olaraq, dölönü və dilortası samitlərdə, arxa sıra saıtləri isə dilarxası samitlərlə yanaşı işlənilir.

Belə bir kombinator və ahəngdarlıq şərti türk dilləri, xüsusilə Azərbaycan dili üçün çox xarakterikdir. Odur ki, Azərbaycan dili sözləri, söz formaları əsasən tələffüz məxrəci yaxın olan sait və samitlərin kombinatorikası əsasında formalaşdığından bu dildə sait və samit səslərin kombinatorikasına üçölçülü ahənglik xasdır. Bu

baxımdan Azərbaycan dilinin kombinatorikasını saitlərlə saitlərin, saitlərlə samitlərin, samitlərlə samitlərin həmahəngi kimi təbii bir qanun müşayət edir.

Azərbaycan dilində saitlərin ahəngi söz formalarında özünü iki formada göstərir: *sinharmonik ahəng və harmonik ahəng*. Bu dildə sinharmoniya o halda baş verir ki, söz kökündə olan sait ondan sonra gələn bütün şəkilçi morfevlərdə təkrar olunur. Məsələn, *babalardan, üzümçülük* və s.

Saitlərin harmonik ahəngi isə söz formalarında incə və qalın saitlərin bir-birini izləməsinə əsaslanır. Məsələn, *nənələrimizin* (incə saitlər), *atalarımızın* (qalın saitlər) və s.

Bu baxımdan da, Azərbaycan dili söz formalarını müşayət edən sinharmoniya, ahənglik və simmetrik fonetik quruluş komplementar prinsip baxımından kristalların və genetik kodun quruluşuna oxşarlığı, eyniliyi vardır. Belə ki, söz formalarında müşahidə edilən sinharmoniya kristalların, ahənglik isə genetik kodda müşahidə edilən komplementar prinsipi özündə ehtiva edir.

Kristalların quruluşunda ilkin həndəsi formalı qəfəs onun daxili quruluşunda eynilə təkrar olunduğu kimi, söz formalarının kökündə olan sait də şəkilçi morfevlərdə eynilə, sinharmonik olaraq təkrar olunur.

Söz formalarında saitlərin ahəngi isə genetik kodda elementlərin müəyyən prinsip əsasında düzümü, gəlmə ardıcılığı ilə bir növ, üst-üstə düşür.

Əgər DNT zəncirində ilk gələn element adenindirə (A), onun qarşısında gələn element timin (T), əgər quanindirə (G), onun qarşısında gələn element sitozin (S) olmalıdır. Belə bir quruluş şərti Azərbaycan və digər türk dillərinin söz kökünə və söz formalarına xasdır. Belə ki, əgər söz kökündə gələn sait ön sıra, incə saitdirsə, ondan sonra gələn saitlər incə, söz kökündə olan sait qalındırsa, sonra gələn saitlər qalın saitlərin olmasını tələb edir: *ək-in-çi, bağ-çı-lıq* və s.

Saitlərlə samitlərin ahəngində komplementar prinsipin şərtləri özünü daha aydın şəkildə büruzə verir. Belə ki, əgər söz kökü incə saitle başlayarsa, ondan sonra gələn samitlərdən biri ya dilönü, ya da dilortası samit olmalıdır: *əkin, ülgü, iz, üz, ürək* və s.

Əgər söz kökü dilönü, yaxud dilortası samitlə başlayarsa, ondan sonra gələn sait ön sıra saitlərdən biri olmalıdır: *gül, kök, kəklik, çiçək* və s.

Əgər söz kökü dilarxası samiti ilə başlayarsa, ondan sonra gələn sait arxa sıra saiti olmalıdır: *qaş, xaş, uğur, qarğa, qol* və s.

Samitlərlə samitlərin ahəngi səs tellərinin vəziyyətinə görə fərqlənən (kar, cingiltili) samitlərin ahəngini nəzərdə tutur. Kar qarşılığı olmayan sonor samitlər isə orta mövqə nümayiş etdirir. Samitlərlə samitlərin ahəngi belə bir qaydaya əsaslanır ki, sözlərdə yanaşı gələn kar və cingiltili samitlər öz həmcinsi ilə işlənir, yəni kar samit kar samitləri, cingiltili samitlər isə cingiltili samitləri tələb edir. Sonorlar isə hər iki samitlə işlənməklə ortaq mövqə tutur. Məsələn, *üst, yaxşı, güzgü, quzğun, altı, qurd, qırx, ulduz, indi* və s.

Araşdırmalar göstərir ki, zaman ardıcılığı baxımından uşaq dilinin əmələgəlməsi və formalaşması ilə ilk insan dilinin əmələgəlməsi və formalaşması arasında təbii bir oxşarlıq, bir paralellik vardır. Hər iki dilin əmələgəlməsi və inkişafı təbiətin ümumi iyerarxik prinsipi ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan hər iki dilin müqayisəli, kombinator və məntiq-evristik metodlarla tədqiqi və təhlili kök (ulu) dil haqqında müəyyən təsəvvürə gəlməyə imkan verir. Belə ki, kombinator metod hansı dil səslərinin uşaq və insan dilində ilkin olaraq təzahür etməsini və onun hansı tip səsle (səslərlə) ilkin olaraq birləşmə, heca modelini yaratmasını üzə çıxarır və hansı tip dil səsləri fərqləndirici əlamətlərinə görə ilkin olaraq uşaq və insan dilində qarşılaşma (oppozisiya) formalaşdırır, hansı sait səslər açıqlıq/qapalıqlıq əlamətlərinə görə ilkin olaraq uşaq və insan dilində qarşılaşma (oppozisiya) yaradır. Kombinator metod uşaq və insan dilində saitlərin zaman ardıcılığı baxımından hansının əvvəl, hansının sonra formalaşmasını və onların birinin təzahürünün digərinə şərt olmasının səbəbini aşkara çıxarır.

Kombinator metod samit səslərin zaman ardıcılığı baxımından hansı tip samitlərin (kipləşən, yaxud novlu) əvvəl və hansı tip samitlərin onlardan sonra təzahür etməsinin qanunauyğunluğunun səbəbini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu metod daha sonra sait səslərin hansı tip samitlə ilkin olaraq heca modeli (VC) yaratmasını, hansı tip samitlərin kombinatorikasının ikinci sırada yer almasını üzə

çıxarır. Bu baxımdan samit tiplərinin birinci və ikinci sırada yer almasının zaman ardıcılığı baxımında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kombinator, məntiqi-evristik metod *sait+kipləşən* samit heca modeli (VC) ilə formalaşan ikifonemli sözlərin uşaq və insan dilində ilkin sözlər olduğunu, *sait+novlu* samitlə (VC) formalaşan ikifonemli sözlərin zaman ardıcılığı baxımdan sonradan formalaşdığını üzə çıxarır.

Uşaq dilini müşahidə etdikdə məlum olur ki, uşaq qığiltısında körpənin birinci ilində – *papa, mama, tata, nana, baba, dada* və s. kimi sözbənzər CV heca modeli təkrarlanır və bu sözlərin də ad, əşya ifadə edən sözlərdən ibarət olduğu aşkara çıxır. Bu baxımdan uşaq dilində hansı nitq hissəsinin birinci, hansının ikinci və sonradan təzahür etdiyini müəyyənləşdirmək olar. Burada təbii bir qanunauyğunluq özünü göstərir və bu da ondan ibarətdir ki, cisimlər obyektiv olaraq ilkin, hərəkət isə ikinci olduğundan, belə bir zaman ardıcılığı dilin, cümlənin quruluşunda da özünü təzahür etdirir. Bu baxımdanq uşaq və insan dilində ilkin olaraq isim və feillərin ikifonemli və üçfonemli sözlərlə işarələndiyini və bunun da obyektiv bir qanunauyğunluq olduğu aşkara çıxır. Buradan belə bir nəticə hasil etmək olur ki, hansı dildə isim və feillərdən ibarət iki və üçfonemli sözlər (köklər) çoxluq təşkil edirsə həmin dil, kök (ulu) dil təəsüratı yaradır.

Kombinator metodla eyni bir məfhumun (əşyanın) səs tiplərinin zaman ardıcılığı baxımdan ikifonemli sözlə ilkin işarələndiyini üzə çıxarmaq olar. Belə ki, “*ot*” məfhumunun üç dildə müqayisəsi göstərir ki, bu məfhum rus dilində CCVCV (*mpava*), ingilis dilində CCVC (*grass*) heca modelləri ilə, türk dillərində isə VC (*ot*) modeli ilə təmsil olunur.

Müqayisədən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, VC heca modeli ilə işarələnən əşya (məfhum) digər qeyd edilən dillərlə müqayisədə həm fonem tərkibinə, həm də heca modelinə görə ilkindir, qədimdir. Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, hansı dildə ikifonemli sözlə işarələnən leksik-semantik mənalı sözlər çoxluq təşkil edirsə, həmin dil, kök (ulu) dil təəsüratı yaradır.

Kombinator metod sözün heca tərkibi ilə heca modelinin arasında olan fərqi üzə çıxarır. Belə ki, “*al*” və “*alt*” sözləri bir hecadan ibarət olduğu halda, onların

heca modeli müxtəlifdir (VC-VCC). Bu baxımdan heca modellərinin müxtəlifliyi zaman kəsiyi baxımdan məna kəsb edir, sözün ilkin, yaxud sonradan yaranmasına dəlalət edir. Belə ki, “al” ikifonemli, birhecalı sözün ilkin, “alt” birhecalı, üçfonemli sözün “al” sözündən sonra yarandığını göstərir.

Kombinator metod hansı dilin paradiqmatik planda konsonant dillərinə, sintaqmatik planda isə vokalik dilə mənsub olduğunu aşkara çıxarır.

Uşaq dilinin əmələgəlməsi və formalaşmasını kombinator, məntiq-evristik və struktur izomorfluq metodları ilə təhlili göstərir ki, uşaq dilinə xas olan sadə heca modelləri (V, CV, VC, CVC) və bu modellər əsasında yaranan çoxlu sayda ikifonemli (VC) və üçfonemli (CVC) isim və feil kökləri Azərbaycan və digər türk dilləri üçün daha xarakterikdir və uşaq dilinin fonetik quruluşu ilə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu arasında izomorfluq mövcuddur. Azərbaycan dilinin fonoloji sistemində səs təşkilinin tipologiyasına görə fərqləndirilən konsonant və vokalik dillər arasında orta və spesifik mövqe tutur və bu spesifik fonetik parametr (sinharmonizm) Azərbaycan və digər türk dillərini kristalların quruluş prinsipinə bağlayır, başqa sözlə, kristalların quruluş prinsipi təhtəlşüür şəkildə Azərbaycan və digər türk dillərinin fonetik quruluşuna təbii olaraq transformasiya edilmişdir. Bu səbəbdən də kristallara xas olan quruluş prinsipləri “*Son 25 əsrdə türk dillərində bəlli tərkib və konstruksiyalar dəyişməmişdir*” (S.Y.Malov).

Əgər belə olmasaydı, həndəsi fiqurlu naxış elementləri Azərbaycan və digər türk dillərinin mədəniyyət və incəsənət nümunələrində təzahür edə bilməzdi. Elmi araşdırmalar göstərir ki, insan həyatı fəaliyyətində elə bir şey yarada bilməz ki, yaxud insanda elə bir hadisə, proses (dil-nitq) təzahür edə bilməz ki, onun prototipi təbiətdə olmasın. Hərçənd ki, hava, fikir, gül ətri və s. birbaşa görünməz olsalar da, onlar varlıqda maddi əsas olan əşyalara məxsusdur və onların xassələri bu və ya digər formada təzahür edir.

Qeyd edək ki, kristalların və genetik kodun quruluş prinsipləri ilə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunda fonemlərin kombinatorikası və həmahəngliyi arasında olan izomorfluq öz əyaniliyini Azərbaycan dili sözlərinin, cümlələrinin, mətnlərinin (bayatılar) hecalanmasından, xalq və aşiq mahnılarının fonoritmomelodik

quruluşundan formalaşan kristalilik (həndəsi) naxışlarda təzahür etdirir (Bax: qrafik 2.1., 2, 3, 4, 5).

Bütün bu deyilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan və digər türk dillərinin fonetik quruluşu uşaq dilinin formalaşmasını və inkişafını əks etdirən sadə heca modelləri ilə izomorf olması, zaman ardıcılığı baxımından bu dillərdə çoxlu sayda iki və üçfonemli isim və feil söz köklərinin erkən təşəkkül tapması, sintaqmatik planda bu dillərin vokal dil kimi spesifik əlamətlərə malik olması, müxtəlif zaman kəsiklərində kristallarını və genetik kodun sabit quruluş prinsiplərini öz içində tam ehtiva etməsi və onları sözlərdə, cümlələrdə, mətnlərdə, xalq və aşiq mahnılarında əyani olaraq həndəsi naxış formalarında mədəniyyət və incəsənət nümunələrində (xalçalarda, kilimlərdə və digər toxunma, tikmə sənət növlərində) təzahür etdirməsi türk dillərinin kök dil olmasına dəlalət etdiyini göstərir.

Qrafik fiqurlara dair izahlar

Qrafik 1. *Xudu Məmmədov “Sarı gəlin” xalq mahnısının qrafik təsvirindən bir parça. Alınmış rəsm qədim Azərbaycan kilimlərinin naxışları ilə üst-üstə düşür.*

Qrafik 2. *2.1.4. Bizim eradan əvvəl III-V minilliyə aid keramika üzərində naxış nümunələri. 2.2.3. “Aşağıdakılar” sözünün və “Ətraf çiçəkli idi” cümləsinin hecalanmasının qrafik təsvir formalarından alınan kristalik (həndəsi) naxışlar. 2.5. “Babalarımız” və “atalarımız” sözlərinin hecalanmasından alınan qrafik təsvir formasından alınan kristalik (həndəsi) naxış.*

Qrafik 3. *3.1. Kanasit mineralının kristalik quruluşunun proyeksiyası. Bu naxış Azərbaycan kilimləri üçün çox tipikdir. Bu naxış forması Azərbaycan şirniyyat olan “paxlava”da da izlənilir. 3.2. Aşağıda verilmiş bayatı misralarının hecalanmasının qrafik təsvir formasından alınan silsiləli romb fiqurları (kanasit mineralının quruluş proyeksiyası ilə izomorfluq təşkil edir).*

Qrafik 4. *4.1.6. Cənubi Türkmənistan ərazisində tapılmış bizim e.ə. III minilliyə aid keramik qablar üzərində kristalik naxış. Buradakı naxış elementləri bu günə qədər türkmən və Azərbaycan xalça və kilimlərində yaşamaqdadır. 4.2. Azərbaycan “Rast” muğamının qrafik təsvirindən bir parça. 4.3. “Evləri var xanaxana” Azərbaycan xalq mahnısından bir parça. 4.4. “Gül baxçalar” Azərbaycan xalq mahnısının qrafik təsvirindən bir parça. 4.5. Azərbaycan xalq musiqisinin qrafik təsvir formalarının ümumiləşmiş prototipini əks etdirən naxış (keramika üzərində olan kristalik naxışla izomorfluq təşkil edir).*

Qrafik 5. *5.1. “Laçın” Azərbaycan xalq mahnısının qrafik təsvirindən bir parça. 5.2. “Şuşanın dağları” Azərbaycan xalq mahnısının qrafik təsvirindən bir parça. 5.3. “Laçın” xalq mahnısının qrafik prototipini əks etdirən naxış. 5.4. “Şuşanın dağları” xalq mahnısının qrafik prototipini əks etdirən naxış. 5.3., 5.9.*

Azərbaycan xalça, kilim, palaz və s. toxuma sənət növlərində ən çox rast gəlinən naxış elementləri. 5.8. Azərbaycan tikmə sənət növlərində rast gəlinən naxış elementləri. 5.5. Altıbucaqlı həndəsi fiqur – naxışı Azərbaycan xalçaları, kilimləri, xurcunları, çuval və corabları üçün çox tipik olan naxışdır. 5.6.7. Kub və kvadrat (dördbucaqlı) həndəsi fiqurlarında şəbəkələrdə Azərbaycan dilinin sait və samit fonemlərinin fərqləndirici əlamətlərinə görə konfigurasiyası.

Qrafik 6. 6.1. *Azərbaycan “Çahargah” muğamının qrafik təsvirindən bir parça.* 6.2. *“Dərbəndi” Azərbaycan aşıq musiqisinin qrafik təsvirindən bir parça.* 6.3. *“Evləri var xana-xana” Azərbaycan xalq mahnısının qrafik təsvirindən bir parça.* 6.4. *“Firudin Ayazın səsini tanıdı” cümləsinin qrafik təsviri.*

Qrafik 7. 7.1. *Azərbaycan “Seygah” muğamının qrafik təsvirindən bir parça.* 7.2. *“İravan çuxuru” Azərbaycan aşıq musiqinin qrafik təsvirindən bir parça.* 7.3. *“Şuşanın dağları” Azərbaycan xalq mahnısının qrafik təsvirindən bir parça.* 7.4. *“İkigünlük ağır yoldan yorulmuş Firudin ona yaxınlaşdı” cümləsinin qrafik təsviri.*

Qrafik 8. 8.1. *Azərbaycan “Şur” muğamının qrafik təsvirindən bir parça.* 8.2. *“Qarabağın maralı” Azərbaycan xalq mahnısının qrafik təsvirindən bir parça.* 8.3. *“Baş sarıtel” Azərbaycan aşıq musiqinin qrafik təsvirindən bir parça.* 8.4. *“Mənim xoşbəxtliyim sənsən” cümləsinin qrafik təsviri.*

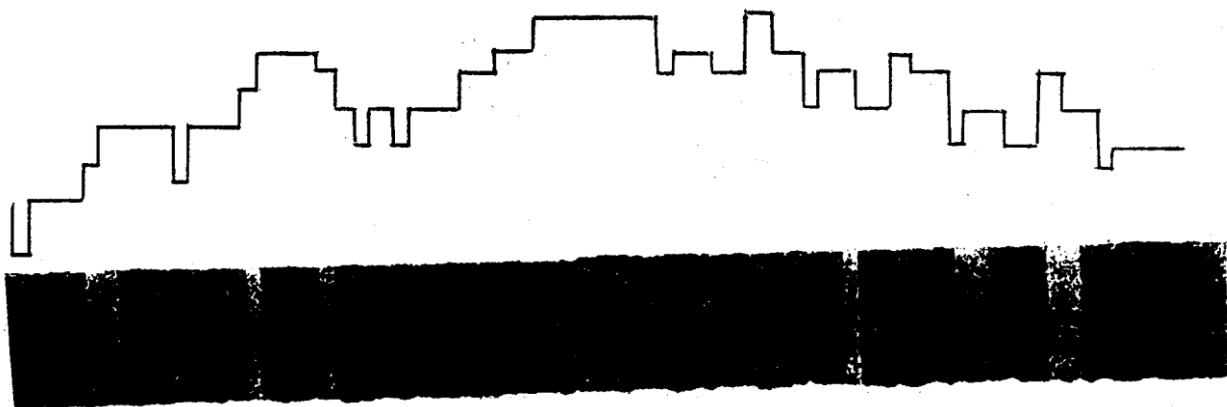
Qrafik 9. 9.1. *Azərbaycan “Bayatı-Şiraz” muğamının qrafik təsvirindən bir parça.* 9.2. *“Yanıq Kərəmi” Azərbaycan aşıq musiqinin qrafik təsvirindən bir parça.* 9.3. *“Darçın” Azərbaycan xalq rəqsinin qrafik təsvirindən bir parça.* 9.4. *“Onun ayağı yalın idi” cümləsinin qrafik təsviri.*

Qrafik 10. 10.1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10. *Azərbaycan toxuma və tikmə xalq sənətində çox rast gəlinən naxış elementləri. 10.5, 7. Kristalik qəfəs formalarına uyğun gələn həndəsi fiqurlar.*

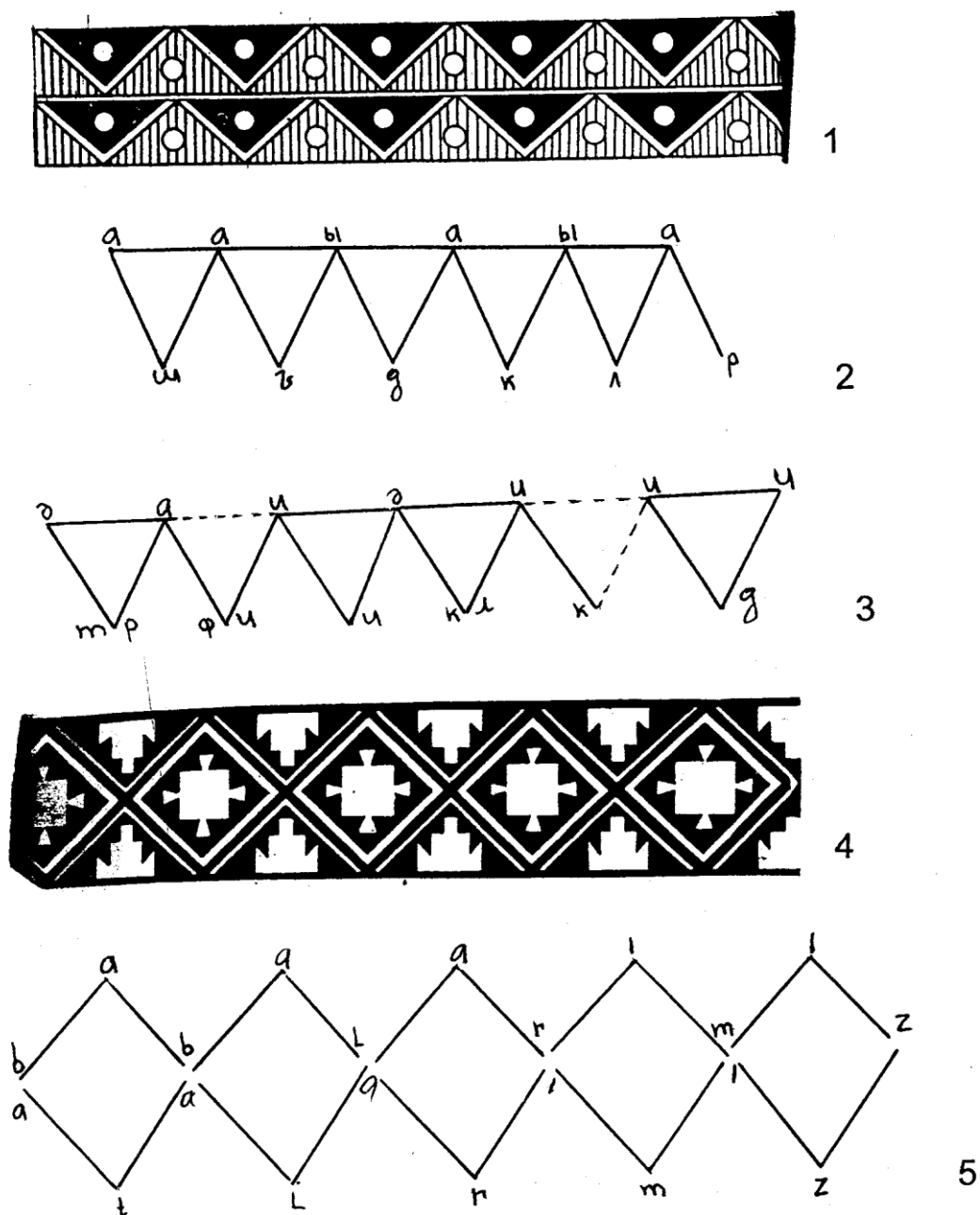
Azərbaycan xalq mahnılarının, muğamların, aşıq musiqisinin və cümlələrin qrafik təsvirləri və onların qrafik nümunələri bir-birilə elə oxşardır ki, onların hansının xalq mahnısı, muğam, aşıq musiqisi, xalq rəqsi və cümlələr olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Buradan bir sual ortaya çıxır. Bu oxşarlıqların arxasında nə dayanır. Düşünürük ki, buna iki səbəb vardır: a) *xalqın tarixən məskunlaşıb və hal-hazırda yaşadığı coğrafi ərazilər*; b) *Azərbaycan dilinin fonetik və fonotaktik quruluşunun kristalların struktur quruluş prinsiplərinə bağlı olması ilə əlaqədardır*.

Qrafik 11. *Monogenizm nəzəriyyəsinə dair illustrativ xəritə. Məşhur postsovet alimləri İ.M.Dyakonovun, L.S.Bayunun, A.B.Dibonun, T.Y.Yelizarenkonun, V.V.İvanovun, A.A.Korolyovun, S.L.Nikolayevin, V.E.Orlun, V.Y.Porxamovskinin, S.A.Starostinin, O.V.Stolobovanın ən yeni fərziyyələri əsasında tərtib olunmuş illustrasiyada dünya dillərinin indiki Kiçik və ön Asiya, Qafqaz ərazisində iki “dil ağacından” törəndiyi bildirilir (“Znaniye Sila” jurnalı, M., 1995, №7).*

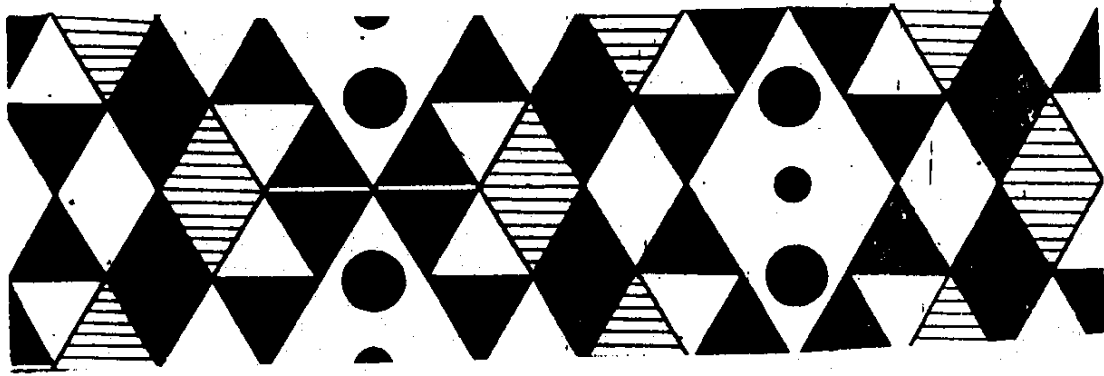
Qrafik 1.

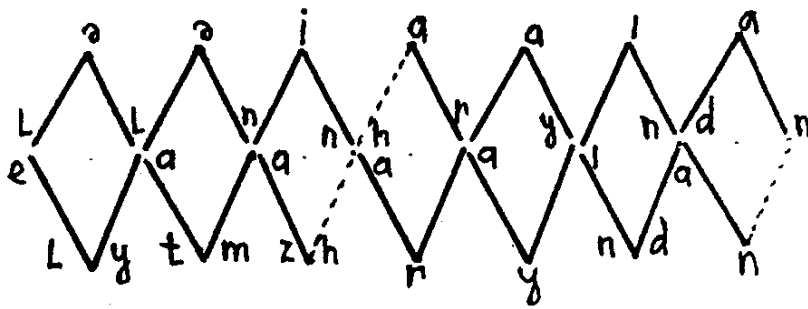
Qrafik 2.

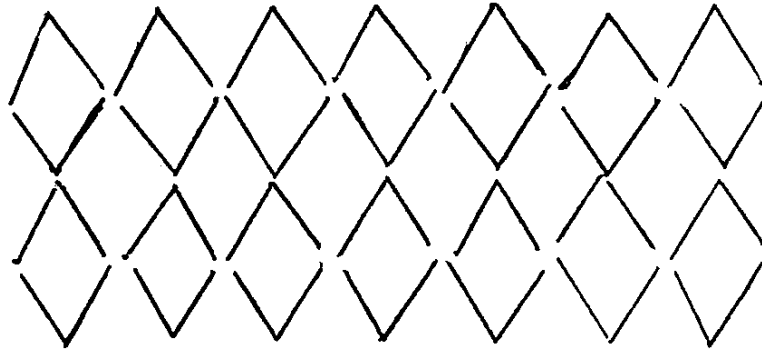
Qrafik 3.

1

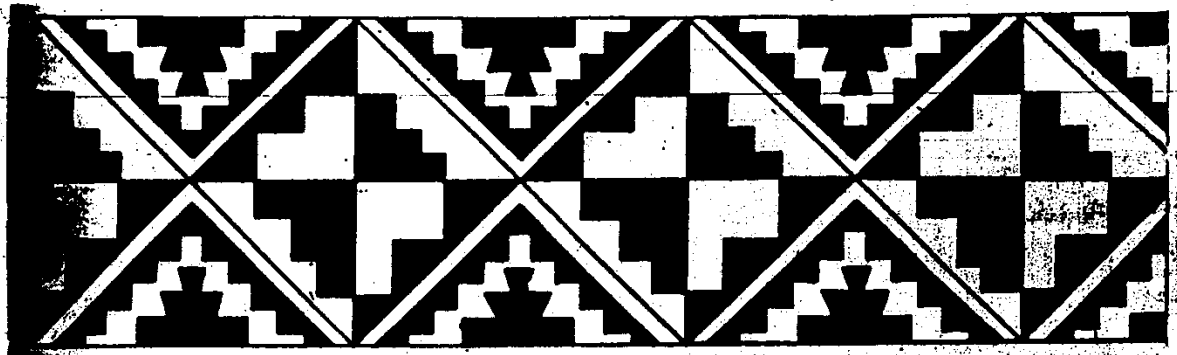

2

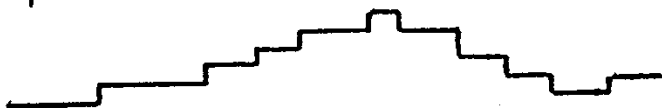

3

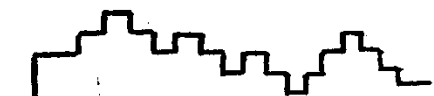
*Lalənin harayından,
El yatmaz harayından.
Gündə bir kərpic düşür,
Ömrün sarayından (Bayatı).*

1

2 :

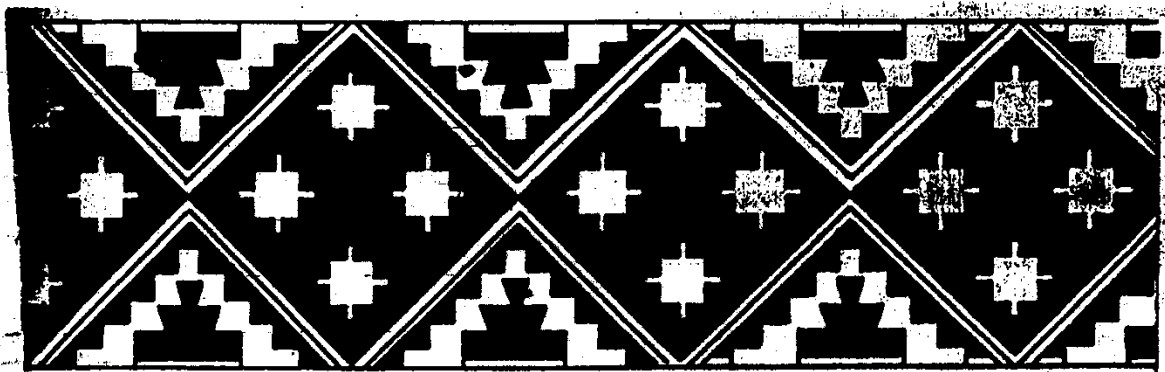
3

4

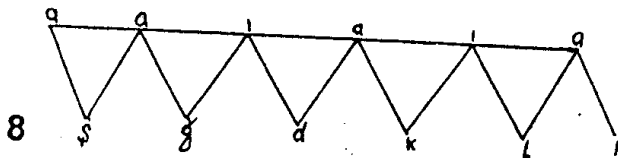
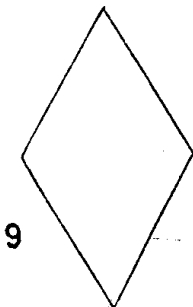
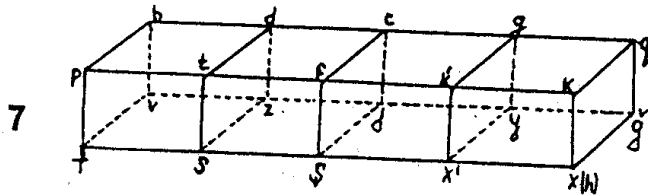
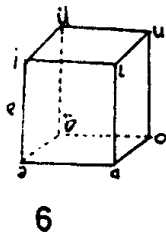
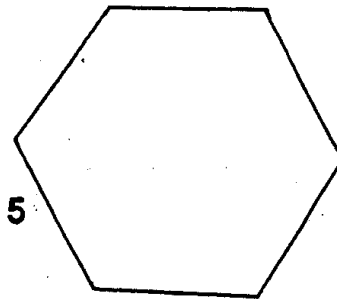
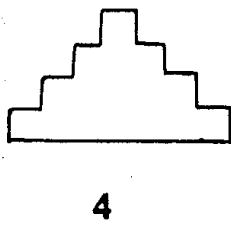
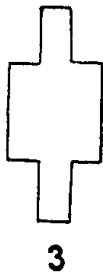
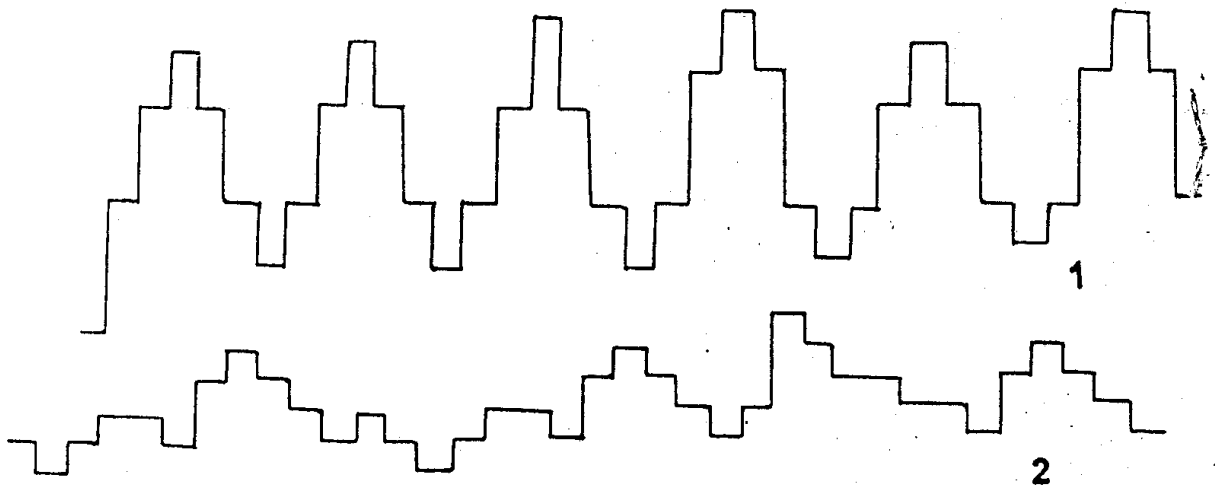

5

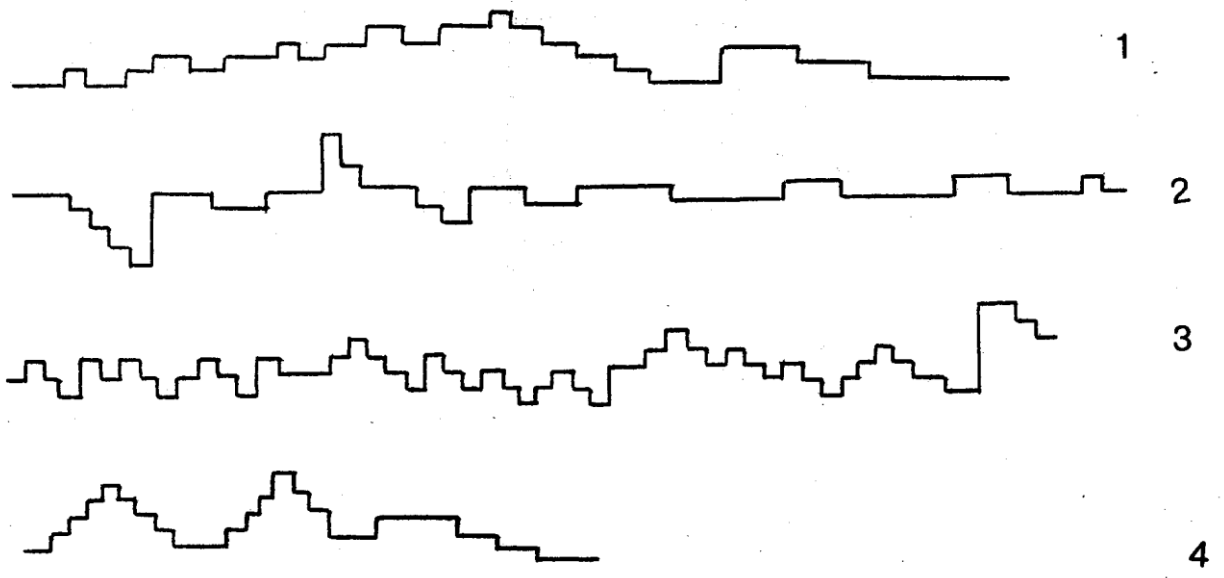

6

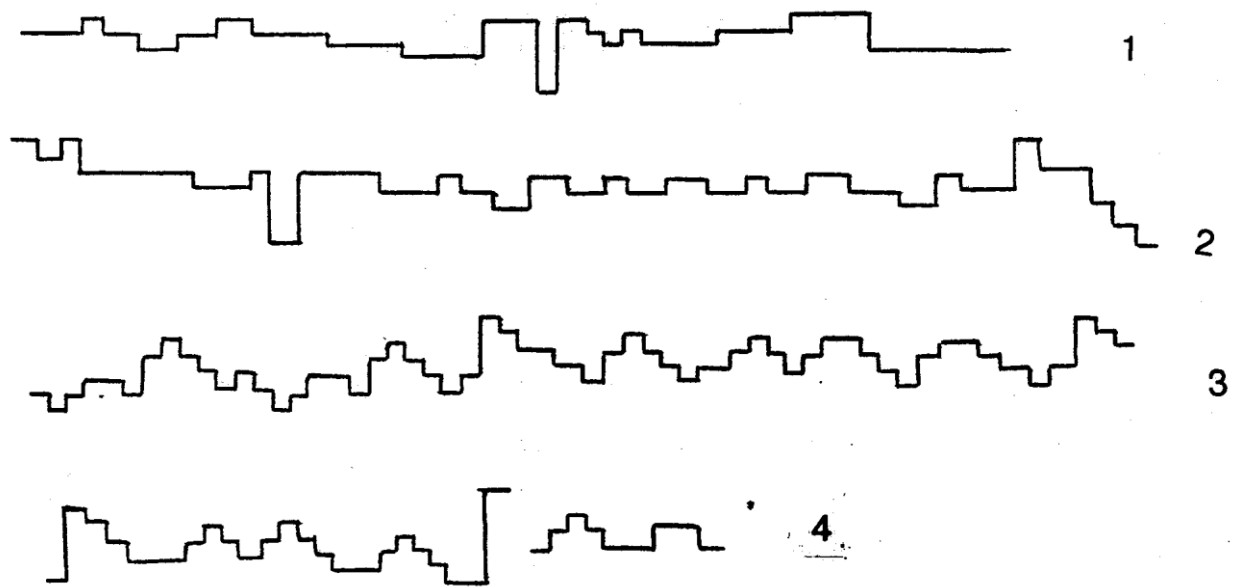
Qrafik 5.

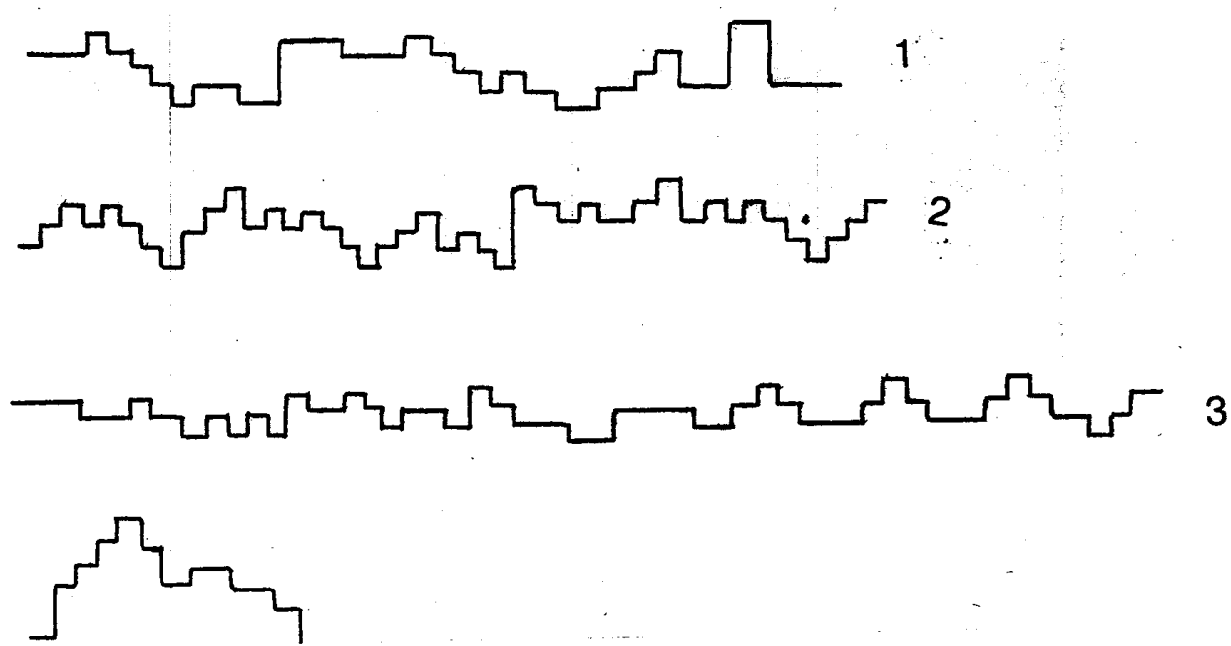
Qrafik 6.

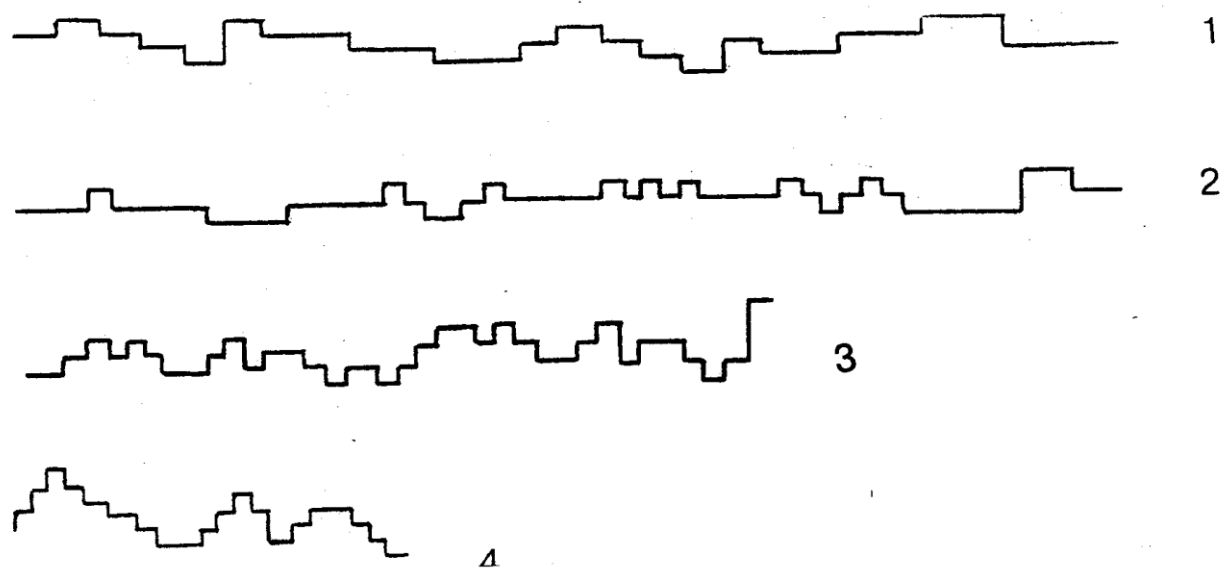
Qrafik 7.

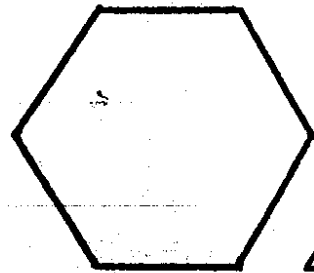
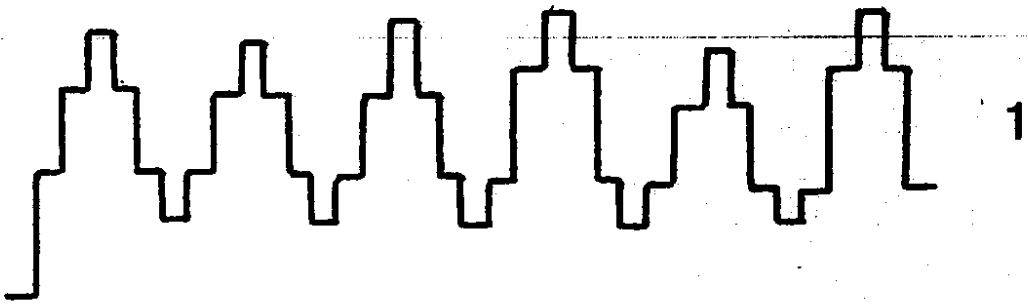
Qrafik 8.

Qrafik 9.

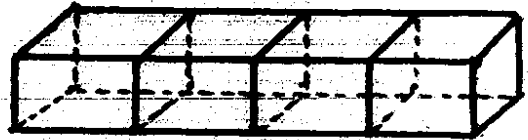
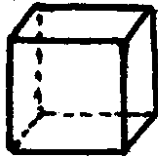
Qrafik 10.

2

3

4

5

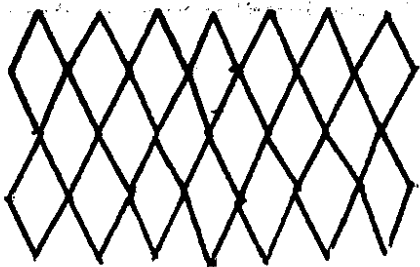
6

7

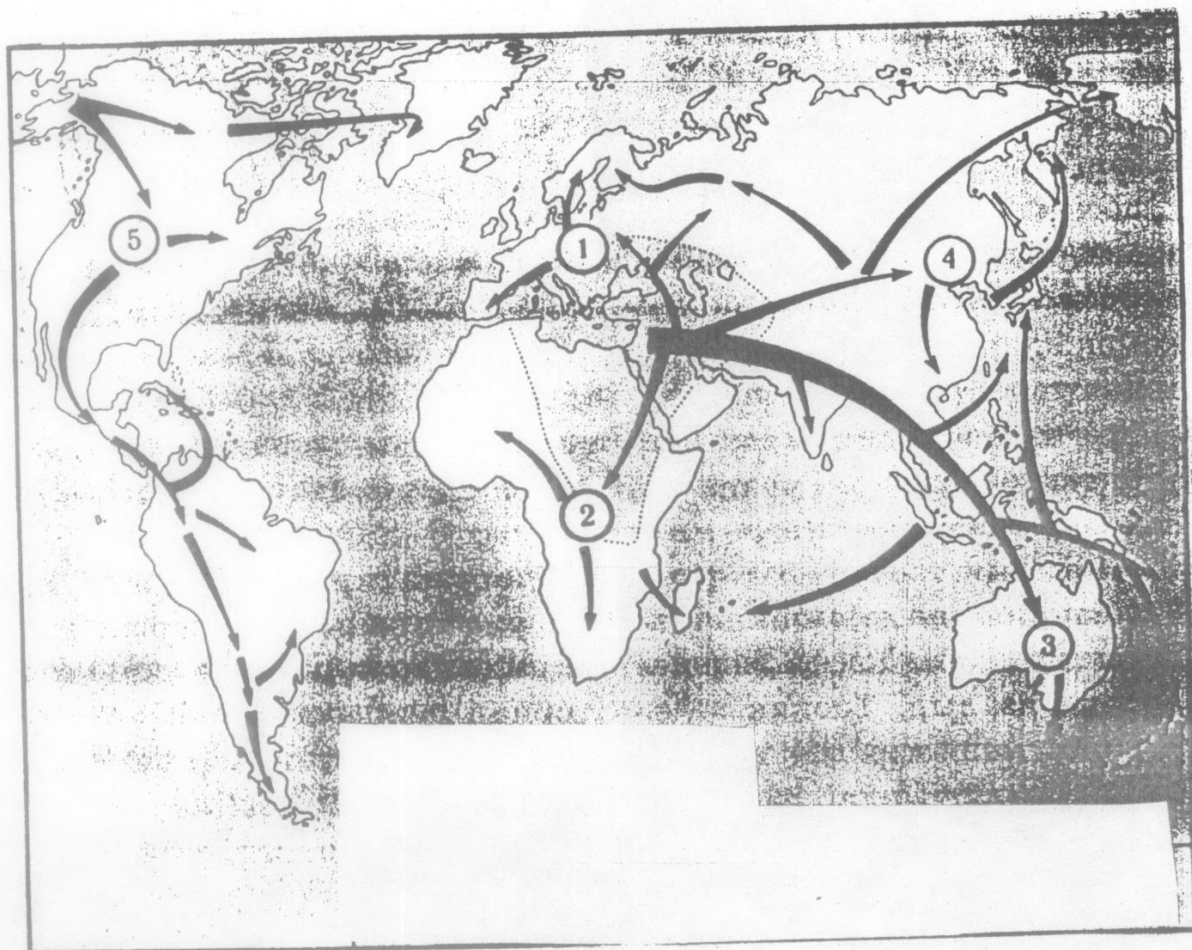

8

9

10

Monogenizm nəzəriyyəsinə dair illustrativ xəritə

Eserlərinin Bibliografiyası / The bibliography of works

Библиография трудов / Əsərlərinin bibliografiyası

Monoqraflar / Monographies				
Монографии / Monoqrafiyalar				
№	İşin adı	Nəşriyyat, jurnal və s.	İşin həcmi	Həmmüəlliflər
1.	A Great Azerbaijan culture in the light of crystallography	Seattle Wa, USA, 1997.	30	
2.	Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri	Bakı, Mütərcim, 1999.	246 səh.	
3.	Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi	Bakı, 2001.	327 səh.	
4.	“Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi” əsəri üzərində düşüncələr	Bakı, Mütərcim, 2015.	64 səh.	dos. A.Cəfərov
5.	Сопоставительное исследование фонетических характеристик фразовое ударения в английском и Азербайджанском языках (экспериментально-фонетическое исследование). (10.02.04 – Германские языки, 10.02.19 – Тюркские языки). Автореферат на ученой степени кандидата филологических наук	Тбилиси, 1984.	27	
6.	Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi (10.02.04 – German dilləri, 10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi dissertasiyasının Avtoreferatı	Bakı, BDU, 2001.	55 səh.	
Dersliklər / Textbooks				
Учебники / Dərslıklar				
7.	Practical English phonetics. Book I. The second edition, revised	Bakı, Mütərcim, 2003, 2007, 2020.	312 səh.	
8.	Practical English phonetics. Book II. The second edition, revised	Bakı, Mütərcim, 2003, 2007, 2020.	288 səh.	
9.	İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri	Bakı, BDU, 1996.	252 səh.	A.Axundov S.Babayev
Eğitim metodik araclar / Methodic and scientific manuals				
Научно-методические пособия / Tədris-metodik vəsaitlər				
10.	Nitq praktikasına dair orfotonetik mətnlər toplusu	Bakı, ADDİ, 1993.	110 səh.	Q.Heybətov
11.	İngilis dilinin fonetikasına dair praktikum	Bakı, ADDİ, 1994.	242 səh.	E.Mirzəyev
12.	İngilis dilində orf fonik çalışmalar	Bakı, BDU, 1996.	137 səh.	Ə.Məmmədova
13.	Pronunciation and spelling in English	Bakı, “Print Service”, 1998.	262 səh.	Z.Hüseynova
14.	Eşitmə və tələffüz – 1, 2, 3 (Listening and pronunciation) (tədris proqramı - İxtisas dili – bakalavr hazırlığı üçün)	Bakı, Mütərcim, 2015.	16 səh.	Z.Neymatulin
Yurd dışı yayımları / Foreign publications				
Зарубежный публикация / Xarici nəşrlər				
15.	The role of aspect interrelations in forming correct pronunciation habits	The first Tabriz-Baku conference on foreign language teaching issues. Tabriz University Press. Oct/ 6-8, 1992.	1	
16.	Azerbaijan culture in the light of crystallography	“Babylon-Azerbaijan” journal. Seattle, USA. Vol.1, №1, 1999.	9	
17.	What causes language to be different (I information)	“Babylon-Azerbaijan” journal. Seattle, USA. Vol.1, №1, 1999.	7	
18.	On isomorphism in crystals, genetic and linguistic codes	“Babylon-Azerbaijan” journal. Seattle, USA. Vol.2, №1, 2002.	7	
19.	Some results on the results of the linguistic research	“Babylon-Azerbaijan” journal. Seattle, USA. Vol.3, №1, 2003.	8	
20.	On isomorphism in different information systems	In: works of Academy of Education sciences of Georgia. Vol.1.(16), Tbilisi 2010.	4	
21.	Universal properties of human language in the light of natural phenomena	In: International Journal of English Linguistics.	8	

		Cabadian center of science and education. Vol.6, №1, 2016.		
22.	What causes the human language to be diverse? (II Information, revised edition)	International Journal of Advanced Research, 7(4), 2019.	9	
Bilimsel makaleler ve bildiri özetleri / Scientific articles and theses				
Научные статьи и тезисы / Elmi məqalələr və tezislər				
23.	Vurğu və onun digər fonetik hadisələrlə əlaqəsi	M.F.Axundov adına "Elmi əsərləri" seriya XII, APXDİ-nin mətbəəsi, Bakı, 1974, №1.	5	
24.	İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə vurğusunun digər hadisələrlə əlaqəsi	M.F.Axundov adına "Elmi əsərləri" seriya XII, APXDİ-nin mətbəəsi, Bakı, 1974, №3.	4	
25.	Eksperimental fonetika	"Bilik" qəzeti, Bakı, 1980, №22, 03 oktyabr.	3	A.Cəfərov
26.	Məntiqi vurğu və onun xüsusiyyətlərinə dair	Ali məktəb aspirantlarının III respublikası elmi konfransı material. Bakı, ADU, 1981.	2	
27.	К вопросу об окцентное-мелодической структуре повествования описательного характера	В сб.Матер.респ.научной конф-и "Функциональные и конструкторные уровни языковой систем". Баку, Изд-во АПИРЯЛ 1981.	2	
28.	Фразовие ударения в фонетическом и функциональном плане	Тезисов IV респ.науч. конф. асп. вузов Азербайджана. Баку, изд-во АТУ 1981.	1	
29.	К вопросу обучения английскому фразовому ударению в Азербайджанской аудитории	В сб. Респ. семинаров преподавателей иностр. яз. Вузов, издво АПИ им Г.Б.Зардаби, 1981.	1	
30.	К вопросу о роли фразового ударения при постановке произношения в условиях блингвизма	В сб. мат. Закавказ. зон.сем.сов. препод. иностр. яз Вуза, Тбилиси, Изд-во ТГУ, 1982.	2	
31.	Некоторые результаты экспериментального анализа английского и азербайджанского фразового ударений	В сб. Проблемов конфраитативной лингвистики Баку, изд-во АПИРЯЛ 1983.	1	
32.	Şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasında fonetik vasitələrinin rolu	"Azərbaycan məktəbi", Bakı, "Maarif", 1987, №7.	5	
33.	Сходство и различия в фонетических характеристиках фразового ударения в английском и азербайджанском языках	В сб. функционально-структурной анализ единец языка. Баку изд. АТУ, 1988.	2	
34.	Cümlə vurğusunun praqmatik-linqvistik aspektlərinə dair	Konstrastiv sintaksis. Bakı, ADU, 1988.	5	
35.	Müəllimlərin professional hazırlığının təkmiləşdirilməsində artikulyator-akustik metodun rolu	В сб. соверш. мет-ки обуч иностр яз. Вуза, Баку, изд-во АПИРЯЛ 1989.	1	
36.	Sözün də su kimi...	"Dialog" jurnalı, Bakı "Kommunist" nəşr, 1990, №2-3.	2	
37.	Вразительность слова...	В журнале "Диалог", изд-	2	

38.	Prosodik səviyyədə interferensiya xarakterli səhvlərin bəzi xüsusiyyətləri	во “Коммунист”, Баку, 1990 №2. В сб. “Проблемы полиглосии менсьязыковой интерференции в Азербайджанской ССР”, Баку, изд-во АПИРЯЛ 1990.	2	
39.	Nitq mədəniyyətinin prosodik aspektinə dair	“Milli konsepsiya çərçivəsində resp.Xarici dil fasiləsiz tədrisi” mövzusunda resp. sem. muş. Баку, изд-во АПИРЯЛ 1991	2	
40.	Şeir üzərində aparılan fonetik təhlilin bəzi xüsusiyyətləri	“Milli konsepsiya çərçivəsində resp. Xarici dil. fasiləsiz tədrisi” mövzusunda resp.sem. muş. Баку, изд-во АПИРЯЛ 1991.	1	
41.	Коммуникативно-прагматические потенции фразового ударения	“Milli konsepsiya çərçivəsində resp. xarici dil. fasiləsiz tədrisi”. Respublika konfransı. Баку, изд-во АПИРЯЛ 1991.	1	H.Rzayev
42.	Xarici dildə oxu vərdislərinin formalaşmasına təsir edən faktorlara dair	Respublikada xarici dil mütəxəssisi hazırlanması mövzusunda resp. sem. Mü-şavirəsi. Баку, изд-во АПИРЯЛ 1992.	1	
43.	Anomaniya əlaməti feillərin fonopraqmatik xüsusiyyətlərinə dair	Тезисов докл. межвуз. науч. конф. поев. 500 лет, Физули. Баку, изд.-во АПИРЯЛ 1994	1	Qurbanova C.A.
44.	К акцентологическому аспекту высказывания	Dilçilik və metodika (ADDİ, məqalələr toplusu), Bakı, Изд-во АПИРЯЛ, 1994.	3	
45.	К функциональному аспекту акцентной структуры фразы	Dilçilik və metodika (ADDİ, məqalələr toplusu), Bakı, Изд-во АПИРЯЛ, 1994.	5	
46.	Rabitəli nitqin mühüm bir aspektinə dair	Dil və onun tədrisinin metodikasına həsr olunmuş konfransınm materialları, Баку, изд-во АПИРЯЛ 1994.	1	
47.	Ritmik bölgü və ritmik variativliyə dair	Dilçilik və metodika (məqalə toplusu), 2-ci buraxılış. Bakı, Изд-во АПИРЯЛ, 1994.	3	
48.	Meloritmoqramlar və strukturlar nə deyir?	Dilçilik və metodika (məqalə toplusu), 2-ci buraxılış. Bakı, Изд-во АПИРЯЛ, 1994.	4	
49.	Tədrisin ilkin mərhələsində qarşıya çıxan fonetik çətinliklərə dair	Dilçilik və metodika (məqalə toplusu), 2-ci buraxılış. Bakı, Изд-во АПИРЯЛ, 1994.	2,5	Axundova K.
50.	Modal feillərin aksentual təbiətinə dair	Dilçilik və metodika (məqalə toplusu), 2-ci buraxılış. Bakı, Изд-во АПИРЯЛ, 1994.	3	Haçiyev E.

51.	V.Şekspirin sonetlərinin metrik və fonetik xüsusiyyətlərinə dair (ingilis dilində)	Dilçilik və metodika (məqalə toplusu), 2-ci buraxılış. Bakı, Изд-во АПИРЯЛ, 1994.		Quliyev R.
52.	Nitq mədəniyyəti məsələlərinin prosodik aspektinə dair	Bakı Universiteti xəbərləri. Bakı, BDU nəşr. 1994, №1.	1	Əliyeva K.
53.	Poetik mətnlərdə ritm yaradan linqvistik elementlərin xüsusiyyətlərinə dair	“Xarici dil tədrisinin, nəzəri və praktiki məsələləri”. Bakı, Xəzər Universiteti nəşri, 1995.	4	
54.	İzomorf ritmik strukturalar və dillərin müxtəlifliyinə dair	Dil və ədəbiyyat (nəzəri, elmi, metodik jurnalı). Bakı, BDU nəşri, 1996, №3.	5	
55.	Düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılmasında başlıca fonetik amillərin rolu	Dil və ədəbiyyat (nəzəri, elmi, metodik jurnalı). Bakı, BDU nəşri, 1996, №3.	4	Məmmədova Ə.
56.	Azərbaycan aliminin elmi araşdırmalarına linqvistik bir baxış	“Dilçilik məcmuəsi”, Bakı, ADPU-nin nəşriyyatı, 1996, №2.	5	
57.	What causes languages to be different?	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı. Bakı, BDU, 1996, №4.	5	
58.	Kristallogiya və dil	“Xalq qəzeti”, Bakı, 1996, №159.	3	
59.	Fonoüslubi vəsaitlər simmetriya elementləri kimi	Müasir mərhələdə humanitar elmlərin tədqiqi problemləri, Bakı, ADDİ, 1997.	1	
60.	Xudu Məmmədovun elmi araşdırmalarında dillərin müxtəlifliyi probleminə bir nəzər	“Dilçilik məcmuəsi”, Bakı, ADPU-nin nəşriyyatı, 1997, №3.	6	
61.	Language in the light of crystallography	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 1997, №1(16).	6	
62.	Dilin sistem-struktur modelinin təbii obyektlərə münasibətinə dair	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 1997, №2(17).	6	
63.	Gündəlik danışq etiketlərinin intonasiasına dair	Məqalələr toplusu, Bakı, ADDİ, 1997.	2	S.Abdullayeva
64.	Dil kristalların araşdırmaları işığında	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 1997, №3(18).	6	
65.	Atalar sözlərinin bəzi fonetik xüsusiyyətlərinə dair	Məqalələr toplusu, Bakı, ADDİ, 1997.	4	E.Zülfüqarova
66.	İntonasiya və onun tədrisinin bəzi xüsusiyyətlərinə dair	Məqalələr toplusu, Bakı, ADDİ, 1997.	5	X.Məmmədova
67.	Düzgün tələffüzün fonotaktik, taktik bazasına dair	Məqalələr toplusu, Bakı, ADDİ, 1997.	5	E.Hacıyeva
68.	İnformasiya və dil	Məqalələr toplusu II, Bakı, ADDİ, 1998.	10	Məmmədov F.
69.	Kristallarda və dildə ritm izomorfluğuna dair	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 1997, №1(19).	6	
70.	Filoloq alimlərimiz (Ağamusa Axundov)	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 1998, №19.	3	F.Veysəlov, S. Babayev
71.	Ritm - rabitəli nitqin mühüm bir aspekti kimi	Məqalələr toplusu III, Bakı, ADDİ, 1998.	5	Ə.Məmmədova
72.	Fasilə və onun növlərinə dair	M.F.Axundov adına PDƏİ-nin məqalələr toplusu, Bakı, Mütərcim, 1998.	4	L.Qurbanova
73.	Dil səslərinin fonetik formaları və fonotaktik müxtəlifliyinə dair	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 1998, №3(21).	6	
74.	Dil səslərinin fonogenetik xüsusiyyətlərinə dair	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 1998, №4(22).	5	

75.	К смыслоформирующим функциям фразового ударения	ADDİ-nin məqalələr toplusu IV, Bakı, 1999.	6	
76.	Gündəlik danışıq etiketlərinin intonasiyasına dair	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 1999, №2(24).	4	S.Abdullayeva
77.	Folklor nümunələri linqvistik tədqiqatı obyekt kimi	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 1999, №3(25).	6	E.Zülfüqarova
78.	İngilis dilinin qrafik və oxu qaydalarının bəzi xüsusiyyətlərinə dair.	ADDİ-nin məqalələr toplusu IV, Bakı, 2000.	5	
79.	Dilin fonetik aspektinin “görünən” və “görünməyən” tərəflərinə bir nəzər	“Ali məktəblərarası tematik məcmuə”. Bakı, Mütərcim 2000, №11	6	K.Axundova
80.	К смыслоформирующим функциям фразового ударение	ADDİ-nin məqalələr toplusu V, Bakı, 2000.	5	
81.	Ulu keçmişə güzgü tutan kitab	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 2000, №2.	15	F.Veysəlov
82.	Nitq prosesində sözlərin və söz birləşmələrin səddini siqnal edən fonetik vasitələrə dair	“Ali məktəblərarası tematik məcmuə”. Bakı, Mütərcim 2001, №1.	5	Ağamirov M.
83.	İngilis dilində uzun saıtlərin fonematikliyinə dair bəzi qeydlər	“Ali məktəblərarası tematik məcmuə”. Bakı, Mütərcim 2001, №2.	6	Məmmədova Ə.
84.	Dil izomorf ritmik strukturunun örnək elementi kimi	“Mirzə Kazımbəy-200”, Elmi tezislər, Bakı, ADU, 2002.	2	
85.	İngilis dilində kommunikativ frazeologizmlərin intonasiyasına dair	“Ali məktəblərarası tematik məcmuə”. Bakı, Mütərcim 2002, №3.	3	Zülfüqarova E.
86.	İngilis dilində fonetik və orfoqrafik heca bölgüsünə dair	“Ali məktəblərarası tematik məcmuə”. Bakı, Mütərcim 2002, №4.	3	Mehdiyeva G.
87.	Fonetik səs dəyişmələrini şərtləndirən amillərə yeni bir baxım	Məqalələr toplusu: ümumi dilçilik, Azərbaycan dilçiliyi, fonologiya, morfofonologiya və s. “Ali məktəblərarası tematik məcmuə”. Bakı, Mütərcim 2002.	4	
88.	İngilis dilində emfatik və kontrastiv cümlə vurğusuna dair bəzi qeydlər	ADU-nun elmi xəbərləri. Bakı, ADU, 2003, №4.	5	Məmmədova Ə.
89.	Fəxrəddin Yedigərin tədqiqatlarında bəzi fonologiya məsələləri	Dilçilik: problemlər və mülahizələr. Bakı, Mütərcim, 2003.	5	
90.	İngilis dilində vurğu korrelyasının modellərinə dair	“Ali məktəblərarası tematik məcmuə”. Bakı, Mütərcim 2003, №1.	4	Heybətov Q.
91.	Sintaqmanın intonativ təbiətinə dair (ingilis dilinin materialı əsasında)	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, BDU, 2004, №1.	4	Hüseynova Z.

92.	Fonotaktik və sintaktik səviyyələr arasında izomorfluğa dair (ingilis dilinin materialı əsasında)	“Ali məktəblərarası tematik məcmuə”. Bakı, Mütərcim 2004, №4.	5	
93.	Şifahi tərcümənin adekvatlığını şərtləndirən bəzi linqvistik amillərə dair (ingilis dilinin materialı əsasında)	Tərcümə və transmilli proseslər adlı Beynəlxalq konfransın tezisləri. Bakı, ADU, 2005.	2	Heybətov Q.
94.	Elmi ədəbiyyatların tərcüməsində terminlərin adekvat ekvivalentliyinə dair (“Fonologiyanın əsasları” əsərinin tərcüməsi əsasında)	Tərcümə və transmilli proseslər adlı Beynəlxalq konfransın tezisləri. Bakı, ADU, 2005.	2	Heybətov Q.
95.	Некоторые вопросы структурного различия языков	“Müasir dilçiliyin problemləri”. Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, BSU, 2005.	3	
96.	Bəzi linqvistik hadisələrə statik və dinamik prizmadan baxış	Cəfər Mehdi oğlu Mehdiyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş konfransın materialları, Bakı, Mütərcim, 2005.	5	
97.	Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında yeni mərhələ	“Azərbaycan məktəbi” Bakı, 2005, №6.	3	Aslanov F.
98.	Struktur dilçiliyinin inkişafında yeni mərhələ	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, ADU, 2005, №1.	3	Aslanov F.
99.	Azərbaycan dilinin əlifbası və əlifbalı yazı sisteminin xüsusiyyətlərinə dair bəzi qeydlər	I Türkoloji qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, ADU, 2006.	5	
100.	Ritmik-melodik və funksional səviyyələrdə izomorfluq: dil, kristal, mədəniyyət	“Tağıyev oxları” Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, BSU, 2006.	3	
101.	Dil strukturlarının genezisində bəzi məsələlər	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, ADU, 2006, №1.	5	
102.	Şeir təşkilində fonetik vasitələrinin roluna dair	“Elmi Xəbərlər”, Bakı, ADU, 2006, №6.	5	Şirinova L.
103.	İzomorfizm anlayışı və onun dil hadisələrinə münasibətinə dair	“Azərbaycan xarici dillər”, jurnalı. Bakı, Mütərcim, 2007, №1.	5	
104.	AMEA-nın həqiqi üzvü, əməkdar elm xadimi f.e.d., prof. A.Axundovla müsahibə	“Azərbaycan xarici dillər”, jurnalı. Bakı, Mütərcim, 2007, №2.	3	
105.	К проблеме изоморфизма ритмических структур	“Azərbaycan xarici dillər”, jurnalı. Bakı, Mütərcim, 2007, №3.	3	
106.	On isomorphism in different informational systems	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı,	3	

		Bakı, ADU, 2007, №3.	
107.	Dil işarəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri haqqında bəzi qeydlər	“Dilçiliyin və dillərin tədrisinin aktual problemləri” adlı konfransın materialları, Bakı, ADU, 2007.	3
108.	Genetik və linqvistik kodların kristalloqrafiya ilə əlaqəsi	“Müasir dilçiliyin problemləri”. Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, BSU, 2007.	3
109.	Azərbaycan türkcəsinin fonetik qurumu və fonoloji sistemin incəlikləri qarşı türk xalqının dilində	BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, “Mütərcim”, 2008, №5.	4
110.	“İngilis dilinin tələffuz lüğəti” və fonetikanın tədrisinin bəzi məsələləri	“Orta və Ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”. Respublika konfransının materialları. 30-31 oktyabr. Bakı, ADU, 2008.	5
111.	F.Veysəlli haqqında bir neçə söz	“Azərbaycan xarici dillər” jurnalı, Bakı, ADU, 2008, №3-4.	6
112.	Linqvistikada hər şeyin özünə çatmaq yangısı olan alim: F.Veysəlli-65	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, ADU, 2008, №2(6).	6
113.	Ritm: tipləri, hierarxiyası və funksiyaları	Dil, ədəbiyyat və onların tədrisinin aktual problemləri: prof. F.Veysəlliyə həsr edilir. Bakı, Mütərcim, 2008.	5
114.	Aktiv və passiv fonetika məsələlərinə dair	“Elm ili”nə həsr edilmiş Respublika Konfransının materialları. Bakı, ADU, 2009, №1.	7
115.	Diskurs və onun komponentlərinə dair	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, ADU, 2009, №3(11).	5
116.	Bir əsərdə bir abidə ola bilsək kitabının təqdimatı	“Poliqlot” qəzeti, Bakı, ADU, 2009. №17, 30 aprel.	2
117.	Azərbaycan linqvistikasına dəyərli töhfə	“525” qəzet, Bakı, 2009, №198, 27 oktyabr.	2
118.	Bir yaradıcı insanın elmdə yüksəlişi.	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, ADU, 2010, №1.	5
119.	İntonasiyanın münasibət, aksentual və diskurs funksiyalarına dair	“Elmi Xəbərlər”, Bakı, ADU, 2010, №2.	4
120.	Tonların linqvistik hadisələrə və işarəyə münasibətinə dair bəzi qeydlər	“Mədəniyyətbarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər” mövzusunda	3

G.Zeynalova

		Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2010, 25-26 noyabr.		
121.	Yüksəliş yollarında	“Azərbaycan təhsili” qəzeti, Bakı, 2011, №2, 26 dekabr.	5	
122.	Dil işarələri üzərində düşüncələr	“Azərbaycan xarici dillər” jurnalı, Bakı, 2011, №1.	6	
123.	Görkəmli maarif xadimi	“Respublika” qəzeti, Bakı, 2011, №008, 13 yanvar.	5	
124.	Tələffüzün komponentləri və əsas vahidlərinə dair bəzi qeydlər	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, ADU, 2011, №1.	3	
125.	İngilis dilini ixtisas kimi öyrənənlərə hansı tələffüz modeli lazımdır?	Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2011, 24-25 noyabr.	3	
126.	İngilis dilini ixtisas kimi öyrənənlərə hansı tələffüz modeli və tipi lazımdır?	“Poliqlot” qəzeti, Bakı, ADU, 2012, №2.	4	
127.	İngilis və Azərbaycan dillərində emfatik səslərə dair bəzi qeydlər	Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Akademik A.Axundov-80. Bakı, “Elm”, 2012.	5	
128.	Linqvistik kodun genetik kod işığında araşdırılmasına dair	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, ADU, 2013, №2.	7	M.Məmmədov
129.	Biliyi, bacarığı və müəllimi özündən olan bir kitab haqqında qeydlər	“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, ADU, 2013, №2.	3	
130.	İngilis dilini ixtisas kimi öyrənənlərə hansı məzmunlu tələffüz və nəzəriyyə məqbul hesab edilir?	H.Əliyevin 90 illiyi münasibətilə keçirilən Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, ADU, 2013.	3	
131.	İxtisas qruplarında düzgün ingilis dili tələffüzünün aşılmasında kontrastiv fonetika və fonologiyanın rolu	Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, ADU (dekabr 11-13) 2013.	3	
132.	Generativ fonologiyada tələffüz məsələlərinə dair	“XXI əsr mədəni paradigması multimədəni aspektdə”. Respublikada elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, ADU, 2014, 25-26 noyabr.,.	2	
133.	Dil, musiqi və vokal ekologiya	“Təfəkkür” jurnalı, Bakı, 2015, №4.	6	
134.	Universal Properties of human language in the light of natural phenomena	Published by Canadian Center of Science and Education. International Journal of English Linguistics. Vol.6, №1,	8	

- 2016.
135. Prosodik ünsürlər mədəniyyət elementləri kimi
“Dil və mədəniyyət”,
Respublika elmi-praktiki
konfransın materialları,
Bakı, ADU, 8-9 oktyabr
2015. 2 G.Zeynalova
136. Dil və mədəniyyətdə oxşar ritmik-melodik
strukturlara dair “Təfəkkür” jurnalı, Bakı,
2016, №1. 6
137. Fonetika tələffüzün qrammatikası və ünsiyyətin
dinamikası “Xarici dillərin tədrisinin
aktual problemləri” adlı Res-
publika elmi-praktik konfrans.
Bakı, ADU, 2016, 5-6 may. 3 b/m.
Z.Neymətulin
138. Dilçilikdə yeni istiqamət: “Qeyri-səlis dilçilik
təcrübəsi” əsəri üzərində düşüncələr 525-ci qəzet, Bakı, 2015,
№27. 2 səh. A.Cəfərov
139. Tələffüzdə səs kütləsi və enerji münasibəti Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin
aktual problemləri Beynəlxalq
Konfransın materialları. Bakı,
ADU, 2016, 25-26 oktyabr. 2 səh.
140. Dilin (sözün) təbii gücü və bədii yaradıcılıq “Azərbaycan dili və
ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı,
Bakı, 2016, №3. 12 səh.
141. Görkəmli pedaqoq-alimin qəzəl dünyası “Bütöv Azərbaycan” qəzeti.
Bakı, 2017, №317. 2 səh.
142. Bəzi dil hadisələrində forma və məzmun oxşarlığı “Xarici dillərin aktual
problemləri”. Respublika
konfransı. Bakı, ADU, 2017,
11-12 may. 2 səh.
143. Dil və mədəniyyətdə izomorf ritmik strukturların
genezisinə dair “Elmi Xəbərlər” jurnalı.
Bakı, ADU 2018, №1. 8 səh.
144. Dil işarələrinin spesifikliyi və onun semiotik
aspektlərinə dair “Tətbiqi dilçiliyin müasir
problemləri” III Beynəlxalq
elmi konfrans. Bakı, ADU,
2018, 25-26 noyabr. 1 səh.
145. İngilis dilində ton və melodik şkala münasibətlərinə
dair “Xarici dillərin aktual
problemləri”. Respublika
elmi-praktik konfrans. Bakı,
ADU, 2018, 6-7 dekabr. 2 səh.